

I

HET ZESTIENDE SOCIAAL EN CULTUREEL RAPPORT KIJKT ZESTIEN JAAR VOORUIT

I.1	Op het breukvlak van twee eeuwen	47
I.2	Nadenken over de toekomst	49
I.2.1	Individualisering	53
I.2.2	Informalisering	56
I.2.3	Informatisering	58
I.2.4	Internationalisering	60
I.2.5	Intensivering	63
I.3	Verwachting en wens, zorg en hoop	65
I.3.1	Typisch Nederlands	67
I.3.2	Ontevreden met de Nederlandse samenleving, tevreden met het eigen leven	69
I.3.3	De ongewenste toekomst	73
I.3.4	Tussen zorg en hoop	75
I.3.5	De gewenste toekomst	77
I.4	De traditie als toekomst	80
I.5	Een beperkte toekomst	82
	Bijlage bij hoofdstuk 1	87
	Noot	88
	Literatuur	89

1 Het zestiende Sociaal en Cultureel Rapport kijkt zestien jaar vooruit

Paul Schnabel

1.1 Op het breukvlak van twee eeuwen

Tegen de verwachting in lijkt zo kort na de bijna rimpelloos verlopen overgang van de twintigste naar de eenentwintigste eeuw naar het woord van Jan Romein toch weer een 'breukvlak van twee eeuwen' zichtbaar te worden. De nieuwe economie bleek de belofte van groei zonder recessie niet waar te kunnen maken, de terroristische dreiging werd beklemmender dan de koude oorlog ooit was, en onder de zelfgenoegzaamheid van het Nederlandse poldermodel bleken grote maatschappelijke spanningen en diepe gevoelens van politiek ongenoegen schuil te gaan. Een eeuw die mooi eindigde, kreeg een vervolg in een moeizaam begin.

In het mooie jaar 2000 formuleerden het Centraal Planbureau (CPB) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) voor een discussie in het kabinet over de beleidsprioriteiten in de nieuwe eeuw een aantal gedachten, die later verzameld zijn in *Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn* (CPB/SCP 2000). Op basis van de essays en de discussies in het kabinet zijn in het jaar daarna door departementale werkgroepen de *Verkenningen: bouwstenen voor toekomstig beleid* (AZ 2001) opgesteld. Het tweede Paarse kabinet zag de 'bouwstenen voor toekomstig beleid' op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg, economie, belastingen en sociale infrastructuur niet als een testament voor een volgend kabinet, maar als inderdaad verkenningen van de ruimte voor nieuw beleid van elk nieuw kabinet van welke signatuur dan ook. Wim Kok kondigde er zijn afscheid uit de politiek mee aan, Pim Fortuijn maakte in dezelfde dagen zijn entree in de politiek, twee weken na de presentatie van de *Verkenningen* vond de aanslag op de Twin Towers in New York plaats.

Dat is nu drie jaar geleden, maar nog altijd zeer bepalend voor het heden. De politieke rust is in Nederland wel teruggekeerd, maar het gevoel van zelfgenoegzaamheid en zelfvoldaanheid allerminst. De economie die in 2000 al de eerste tekenen van recessie vertoonde, herstelt zich maar moeizaam, met name ook in Nederland. De angst voor terrorisme beheerst het internationale politieke klimaat en verzuurt in Nederland de verhouding tot de etnische minderheden uit de islamitische landen. De uitbreiding van de Europese Unie (EU) met tien nieuwe lidstaten wordt niet als een bewijs van succes van het concept van de supernationalen samenwerking gezien, maar als een onvermijdelijke ontwikkeling met mogelijk meer kosten dan opbrengsten.

De balans is inmiddels al vele malen opgemaakt, maar hoe moet het nu verder? De toekomst komt mede door ons eigen politieke en economische handelen tot stand, al blijft de uitkomst daarvan ook bij de beste planning ongewis. Dat is altijd zo

geweest, maar nog maar enkele jaren geleden was er toch sprake van meer vertrouwen en optimisme. Het perspectief was veelbelovend – meer vrede, hogere welvaart, grotere duurzaamheid – en de weg erheen goed geplaveid en duidelijk gemarkeerd.

Dat lijkt nu minder het geval, de doelen zijn wel dezelfde gebleven, maar het zicht is beperkt en de weg ligt vol obstakels. De technocratische benadering van de Verkenningen, die zo goed past bij de toekomst als een verlengde van het heden, schiet dan tekort. Wat gemist wordt, is een overgang van het in de samenleving inmiddels in brede kring doorgedrongen besef van de noodzaak van verandering naar een breedgedragen gevoel van bereidheid tot verandering, dat de problemen en tegenslagen van nu tot een uitdaging kan maken. Dat vraagt niet eens om een nieuwe ideologie, waar inspiratie en energie uit kan worden geput, voldoende is al een gevoel van verantwoordelijkheid voor de welvaart en het welzijn van de komende generaties of simpeler nog, de wil de competitie aan te gaan met landen, economieën en samenlevingen die nog alles te winnen hebben. Dat is ook de opdracht die in de Lissabonstrategie van de landen van de Europese Unie besloten ligt.

Tegen deze achtergrond moet het *Sociaal en Cultureel Rapport 2004*, het zestiende in de reeks die in 1974 is begonnen, gelezen worden. De bij de instelling van het Sociaal en Cultureel Planbureau gegeven opdracht ‘te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen’ is in dit Rapport wel heel letterlijk genomen. Zoals altijd wordt de situatie op de verschillende gebieden van het ‘sociaal en cultureel welzijn’ – wonen, werk, zorg, onderwijs, vrije tijd, veiligheid, sociale zekerheid, cultuur, participatie, integratie – in kwantitatieve en kwalitatieve zin besproken en nader bezien in relatie tot het beleid van vooral de rijksoverheid.

De samenhang is ditmaal gezocht in een gemeenschappelijk interpretatiekader, dat wordt gevormd door de langlopende maatschappelijke processen, die in 2000 in *Trends, dilemma's en beleid* zijn onderscheiden: individualisering, informalisering, informatisering, internationalisering en intensivering. In 1994, toen de toekomst eveneens het thema was van het Sociaal en Cultureel Rapport, werd individualisering al onderkend als het voornaamste proces van verandering in onze samenleving. Uiteraard bieden de nu onderscheiden vijf ‘T's’ ook een perspectief op de toekomst, omdat hun werking zich in de komende jaren en decennia nog zal voortzetten. Om echter tevens een indruk te krijgen van de ontwikkelingen die in de samenleving zelf worden verwacht, hebben we een steekproef uit de Nederlandse bevolking gevraagd naar hun wensen en verwachtingen op het brede gebied van het welzijn voor het jaar 2020. Ten aanzien van de eigen levensloop is gevraagd om de periode tot 2010 als referentiepunt te nemen. Veel verder vooruitkijken is voor de meeste mensen alleen in heel globale termen mogelijk. Ten slotte is in de verschillende hoofdstukken ook nog rekening gehouden met de plannen van het kabinet en de in Europees of mondiaal verband te verwachten ontwikkelingen.

Het Sociaal en Cultureel Rapport 1998 bood aan het eind van de twintigste eeuw een overzicht van 25 jaar sociale verandering. Het historische perspectief gaf op veel gebieden een oplopende reeks prestaties te zien, veel dingen om trots op te zijn naast een aantal blijvend lastige problemen zoals de sterk gestegen criminaliteit. In 2000 is in het bijzonder aandacht besteed aan de positie van Nederland als samenleving en als verzorgingsstaat in vergelijking met andere landen binnen en buiten de Europese Unie. Best of class kon toen maar zelden van Nederland gezegd worden en anders dan Nederlanders zelf geneigd zijn te denken, was Nederland in de Europese Unie ook als verzorgingsstaat in het midden en niet aan de top aan te treffen. Het thema van 2002 was de kwaliteit van de publieke of quataire sector. Het oordeel van de Nederlandse bevolking daarover was bepaald niet mild. In veel gevallen had zij ook, objectief gezien lang niet altijd terecht, het gevoel dat de situatie in de zorg en het onderwijs eerder slechter dan beter was geworden in de afgelopen jaren.

In veel opzichten sluit het Sociaal en Cultureel Rapport 2004 aan bij wat al in 2002 geconstateerd kon worden. Nog duidelijker is de discrepantie geworden tussen wat men in de toekomst verwacht en wat men zelf wenselijk zou vinden. En net als in *De sociale staat van Nederland 2003* valt op hoe groot het verschil is tussen de mate van tevredenheid met het eigen leven en die met de Nederlandse samenleving en de overheid. Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht, zo klinkt het in de enquête die we onder ruim 2000 Nederlanders hebben gehouden.

In dit eerste hoofdstuk worden een aantal algemene uitkomsten van de enquête in paragraaf 1.3 besproken. In de afzonderlijke sectorale hoofdstukken komen de specifieke uitslagen aan de orde. Paragraaf 1.2 bevat een korte beschouwing van de vijf algemene maatschappelijke processen, die met het onderzoek naar de toekomstverwachtingen van het SCP (afgekort TO'S'04) het verbindende thema van dit Rapport vormen. In de bijlage bij dit hoofdstuk is een korte toelichting op de opzet en uitvoering van de enquête te vinden.

1.2 Nadenken over de toekomst

De aanslag op het World Trade Center in New York en het Pentagon in Washington op 11 september 2001 was niet te voorzien geweest en op de dag zelf was het volstrekt onduidelijk wat deze gebeurtenis zou gaan betekenen voor de verhouding met moslims in Nederland. De moord op Pim Fortuijn was niet voorspeld en ook niet te voorspellen, maar men mag vermoeden dat de gevolgen ervan heel anders zouden zijn geweest wanneer de dader onbekend zou zijn gebleven of erger nog, in opdracht van een politieke partij of de regering gehandeld zou hebben. Wat en hoe dat 'andere' geweest zou zijn, valt niet te zeggen, zoals er ook niets zinnigs te zeggen valt over de vraag wat er gebeurd zou zijn als Pim Fortuijn was blijven leven.

Nadenken over de toekomst wordt vrijwel onmogelijk, wanneer er rekening moet worden gehouden met aanslagen, oorlogen, rampen of de komst van een verlosser. Het is ook niet mogelijk nog onbekende ontwikkelingen of nog niet gedane uitvindingen erin te betrekken. Met alle onzekerheden die ermee verbonden zijn, is het

toch verstandig uit te gaan van wat er al is en wat redelijkerwijs in de toekomst onder dezelfde of andere omstandigheden te verwachten is. Als Nederland in 2020 ongeveer 18 miljoen inwoners zal tellen – dat is heel waarschijnlijk –, dan weten we met vrij grote zekerheid dat zo'n 14 miljoen daarvan nu reeds in leven zijn en hier wonen. 10 miljoen van hen zijn al volwassen en dus grotendeels gevormd voor de toekomst, die zij mede zelf zullen bepalen. Wat er ook mag veranderen, zij zullen zelf nog maar beperkt anders kunnen worden dan ze nu zijn. Zij zullen de Nederlandse taal blijven gebruiken en voor een aanmerkelijk deel vasthouden aan de leefstijl en leefgewoonten die ze op dit moment hebben. Biologisch zullen er ook geen verschillen zijn – al worden Nederlanders steeds langer en zwaarder – en dat betekent dat mensen moeten blijven eten en drinken, regelmatig slaap nodig hebben en gezinnen willen stichten.

De 14 miljoen van nu die 2020 zullen halen, zullen dan voor het overgrote deel leven op het grondgebied van het huidige Nederland in een omgeving die zeker zoveel op Nederland nu zal lijken als ons land nu nog lijkt op zichzelf in 1988. Van de huizen van 2020 staat al minstens 85%. Of Nederland in 2020 ook nog een zelfstandige staat zal zijn, is wat minder zeker, maar nog altijd heel waarschijnlijk. Moeilijker wordt het om te voorzien hoe Nederland er dan economisch voor zal staan, al hoeft niemand te betwijfelen dat de economie niet plotseling weer gebaseerd zal zijn op de bedrijfstakken en industrieën die in de afgelopen dertig jaar uit ons land zijn verdwenen. Hoeveel boerenbedrijven er nog zullen zijn, weten we echter weer niet, en evenmin hoe het boerenbedrijf er dan uit zal zien of zelfs waar het zal staan. De verwachting is wel dat de algemene welvaart zal blijven groeien, maar zeker is dat niet en de twijfels daarover worden luider.

We sparen voor de toekomst en verzekeren ons tegen de toekomst. We gaan ervan uit dat het geld er zal zijn als we het nodig hebben en dan de waarde vertegenwoordigt die we er nu van verwachten. Dat blijft een gok en kan een teleurstelling worden. Dat willen we ons liever niet voorstellen, zoals we ons ook niet goed kunnen voorstellen dat veiligheid, zorg en onderwijs heel anders zullen zijn dan nu. Misschien dat de informatica, die nu al heel anders is dan in 1988, hier weer nieuwe wegen opent, maar iets anders dan meer van hetzelfde gaat de fantasie van bijna iedereen te boven. Datzelfde geldt voor de mobiliteit en de vrije tijd, de deelname aan culturele activiteiten en de belangstelling voor sport. Het zal allemaal wel een beetje zijn zoals nu en toch ook weer een beetje anders.

Als het zo moeilijk is om uit te gaan van wat er verandert, is het misschien interessanter scherp te gaan kijken naar wat hetzelfde blijft en vervolgens te onderzoeken hoe dat in de toekomst toch weer verandert. Dat is dan geen voorspellen in de strikte zin van het woord meer, maar doortrekken van trends, in kaart brengen van de mogelijke gevolgen van bepaalde beleidslijnen of politieke afspraken, verkennen van ontwikkelingen, onderkennen van uitdagingen, benoemen van problemen, beschrijven van processen en afwegen van zekerheden en onzekerheden. Als het goed is, leidt dat niet alleen tot verheldering van de situatie nu, maar ook tot de formulering van suggesties om dingen beter of anders te doen.

In een Sociaal en Cultureel Rapport ligt het accent begrijpelijkerwijs op de vraag naar het leven van de burger – zijn of haar sociaal en cultureel welzijn – in de toekomst en naar de ontwikkelingen die zich in samenleving en maatschappij voltrekken, met name die die mede beïnvloed worden door het beleid van de overheid. Anders gezegd, de wereldpolitiek, de economie, de ruimtelijke ordening, het milieu, de voedselvoorziening en de grondstoffen blijven grotendeels of geheel buiten beschouwing en worden geacht naar verhouding in de komende vijftien tot twintig jaar ongeveer zo te blijven als nu. Dat is een cruciale veronderstelling, omdat Nederland zich aan het begin van de eenentwintigste eeuw in een wat ambigue positie bevindt. Aan het eind van de twintigste eeuw hoorde Nederland qua nationaal inkomen per hoofd van de bevolking, qua vestigingsklimaat, qua arbeidsproductiviteit en qua economische groei tot de kopgroep van de ontwikkelde landen (SCP 2000). Dat is nog steeds zo, maar veel minder overtuigend dan toen. Voor in het peloton is ook nog mooi, maar er is toch grote zorg over het behoud van een prominente plaats op de ranglijst van goed presterende landen. De hoge positie die Nederland al jaren inneemt op de wereldranglijsten van tevredenheid, geluk en geletterdheid is wat minder gevoelig voor concurrentie, maar het was wel schrikken toen Nederland niet meer voorkwam bij de eerste tien landen op de wereldranglijst van de World Health Organization en binnen de Europese Unie tot de kleinste investeerders in onderwijs bleek te behoren.

Processen van verandering

Het Sociaal en Cultureel Rapport geeft per hoofdstuk een beeld van de stand van zaken op een bepaald terrein van het persoonlijk en maatschappelijk leven van de Nederlanders – van huishoudensvorming tot huisvesting, van onderwijs tot werk, van integratie tot participatie, van gezondheid tot sociale zekerheid, van criminaliteit tot informatica –, gevolgd door een beschouwing over de ontwikkelingen die in de toekomst tot ongeveer het jaar 2020 zijn te verwachten. Een bijzonder element daarin is het oordeel van de Nederlandse bevolking over wat de toekomst zal brengen en hoe gelukkig of ongelukkig men daarmee is. Een vaste randvoorwaarde in ieder hoofdstuk is natuurlijk steeds de verwachte groei en de veranderende samenstelling van de bevolking in de komende decennia.

Op de verschillende terreinen van het persoonlijk en maatschappelijk leven zijn op basis van een analyse van de ontwikkeling in de tijd enkele gemeenschappelijke processen te onderkennen. Zij bepalen niet zozeer de richting van de ontwikkeling, maar worden in de richting en de aard van de ontwikkeling geleidelijk als proces zichtbaar. Hun werking strekt zich uit over vele jaren, vaak decennia en in een enkel geval zelfs meer dan een eeuw, maar varieert met de tijd in breedte, hoogte en diepte. We onderscheiden vijf processen: individualisering, informalisering, informatisering, internationalisering en intensivering (Schnabel 2000). Ze zouden onder de algemene noemer ‘modernisering’ gebracht kunnen worden, maar dan raakt behalve de specificiteit van ieder proces op zich ook de betrokkenheid van elk van de processen op het leven van iedere burger afzonderlijk uit het zicht. ‘Interveniëring’ zou eerder door

modernisering in aanmerking komen ter aanduiding van het proces van toenemende bemoeienis van de overheid – of namens de overheid – met het leven van de burger, wat op grond van wetgeving ook kan tegen de wil of zonder reactie van de burger. In de termen van Habermas (1981) gaat het hier om een invloed van het ‘System’ (overheid, bedrijfsleven) op de ‘Lebenswelt’ van de burgers, en dat maakt ‘interveniëring’ tot een begrip van een andere orde. Het is naar zijn aard ook een ander soort begrip, dat moeilijk in procestermen gevat kan worden.

De vijf I’s hebben gemeen dat ze zich allereerst *lebensweltlich* manifesteren, in ieders eigen leven, in het samenleven en in de samenleving. Aan het begin van de twintigste eeuw waren ze alle vijf in essentie al aanwezig, maar nog zeer beperkt in breedte: het leven van een groot deel van de bevolking speelde zich nog buiten de werking van deze processen af. In de loop van de twintigste eeuw zijn ze geleidelijk aan iedereen gaan omvatten, mede door de verhoging van het opleidingsniveau, de toekenning van politieke rechten aan iedere burger, de emancipatie van de vrouw en de verbetering van de arbeidsomstandigheden en de inkomens. Na het midden van de twintigste eeuw manifesteert zich dat laatste ook in een verhoging van het materiële niveau waarop de processen zich afspelen. Nu, aan het begin van de eenentwintigste eeuw, lijkt vooral de diepte van belang te worden. Dat geldt in het immateriële vlak vooral voor de intensivering, in het materiële vlak ook voor internationalisering en informatisering. Zij zullen, meer dan nu al het geval is, het persoonlijke en maatschappelijke leven tot in de kleinste uithoeken van het bestaan gaan beïnvloeden en bepalen.

De vijf I’s komen hier elk afzonderlijk in algemene termen aan de orde, met ter afsluiting steeds een korte beschouwing over hun mogelijke werking in de nabije toekomst. In deze bespreking zullen we ook steeds rekening houden met tegenbewegingen en nadelige effecten. Het woord tegenbeweging suggereert overigens meer dan er werkelijk te zien is. De processen roepen niet zozeer een tegenbeweging op, althans niet in Nederland of andere westerse samenlevingen, maar worden eerder geconfronteerd met structuren en instituties die weerstand bieden en daardoor invloed krijgen op de inhoud, de richting en het tempo van het proces. Simpel gezegd, in een klein huis is het voor de afzonderlijke gezinsleden moeilijker in het kader van individualisering een eigen leefwereld te creëren dan in een groot huis. Dat kan ertoe leiden dat het gewoon niet gebeurt, maar als het verlangen daarnaar er is, worden er regels afgesproken of arrangementen geschapen, die de individuele leden toch meer eigen ruimte moeten geven. Soms zal het er ook toe leiden dat bijvoorbeeld een kind vroeger het huis uitgaat dan aanvankelijk de bedoeling was. In dat geval verandert niet de richting van het proces, maar wel de inhoud en het tempo.

Voor allochtonen is het verhaal van de vijf I’s in veel gevallen anders dan voor de autochtone Nederlanders, voor wie het nauwelijks meer is dan een omschrijving van de cultuur waarin ze als vanzelfsprekend leven en die ze ook weer zelf tot stand brengen. Wie echter uit een cultuur komt waarin de collectiviteit de kern van het leven vormt, de verhoudingen hiërarchisch zijn, de toegang tot informatie door analfabetisme beperkt wordt en internationalisering een bedreiging van het eigene inhoudt, zal de integratie in een samenleving waarin de uitgangspunten zo heel anders zijn,

erg moeilijk vinden. Op het materiële vlak is dat meestal gemakkelijker en gaat het ook sneller dan op het immateriële vlak. Dat geldt voor de eerste en het geldt ten dele eveneens nog voor de tweede generatie. Voor de Nederlandse samenleving is de ondersteuning van de integratie van nieuwkomers een wat onverwacht en laat gekomen aspect van het proces van internationalisering.

1.2.1 Individualisering

‘Het idee is dat individualisering de belangrijkste onomkeerbare sociaal-culturele kracht is in de komende periode’, zo concludeert het *Sociaal en Cultureel Rapport 1994* in een beschouwing over de ontwikkelingen tot ongeveer 2010 (SCP 1994: 612). Inmiddels betwijfelt een aantal auteurs of de ontwikkelingen die als individualisering benoemd zijn, die naam wel verdienen (Elchardus 2004). Is individualisering niet een mythe en blijven mensen niet toch deel uitmaken van een ‘kudde’, al kunnen ze die dan tegenwoordig zelf kiezen (Duyvendak en Hurenkamp 2004). In veel opzichten is de samenleving wat opvattingen en leefstijl betreft, zelfs homogener dan ooit en de sociale controle is ook niet afgenomen, alleen voor een aanzienlijk deel overgenomen door de media. Men kan hoogstens spreken van detraditionalisering en de-institutionalisering (Felling 2004) of van decollectivering, meer van modernisering dus dan van individualisering.

Individualisering is niet hetzelfde als individualisme, al is er wel een verbinding met deze filosofische stroming (Schnabel 1999). De critici van het gebruik van het begrip ‘individualisering’ als omschrijving van ‘de belangrijkste sociaal-culturele kracht’ van onze tijd lijken deze verbinding zo zwak te vinden, dat het naar hun oordeel te veel eer zou zijn de suggestie van de verbinding zelfs maar te wekken. Bovendien zou het begrip ‘individualisering’ het zicht ontnemen op de ontwikkelingen die werkelijk aan de gang zijn en die veeleer in de richting wijzen van continuïteit in een modern jasje. Bovendien constateren ze een zo hoge mate van conformisme en groepsgedrag, dat het idee van het autonome individu dat zelf zijn eigen en unieke keuzen maakt, verder weg lijkt dan ooit. Mensen zouden meer dan ooit hetzelfde zijn en ook hetzelfde willen zijn.

Dat lijkt toch een onderschatting van wat er aan de hand is en vooral van het beeld dat mensen van zichzelf hebben. Zij zien zichzelf wel degelijk als ontwerpers en uitvoerders van hun eigen leven op basis van de keuzen die ze zelf hebben gemaakt. Dat hun keuzen en opvattingen vaak sterk overeenkomen met de keuzen en opvattingen van anderen, is geen probleem en wordt ook niet als een onvermijdelijk gevolg van een sterke sociale controle gezien. De keuze had anders uit kunnen vallen, als men dat gewild had, en kan in veel gevallen nog altijd weer anders gedaan worden, als men dat alsnog zou willen. De sociale controle staat juist in dienst van de vrijheid van de keuze, althans voorzover die gezien kan worden als een bijdrage aan iemands zelfontplooiing. Hier ligt ook de verbinding met het individualisme, dat zelfontplooiing als opdracht en als ideaal in zich verenigt (Lukes 1974).

Hoewel individualisering op deze manier bij uitstek verbonden lijkt te zijn met een vermeerdering van de persoonlijke vrijheid, is dat toch pas mogelijk als vervolg

op het maatschappelijk proces dat de verbreding van de gelijkheid tussen personen als uitkomst heeft. Individualisering manifesteert zich als maatschappelijke beweging in de vorm van het streven naar emancipatie, die niet alleen gelijkheid in rechten inhoudt, maar ook gelijkheid in kansen en mogelijkheden. Emancipatie is bij uitstek het resultaat van een collectieve inspanning, van een beweging die verheffing en gelijkstelling tot doel heeft. Als de emancipatie geslaagd is, verliest de beweging aan betekenis en blijkt het collectief het individu meer vrijheid gebracht te hebben zichzelf te kunnen zijn. Emancipatie betekent dan ook altijd veel moeten kiezen en vrij kunnen kiezen, veel zelfbeschikking en veel zelfontplooiing. Dat streven heeft in Nederland in de twintigste eeuw het leven en het lot van arbeiders, kleine luiden, vrouwen en homoseksuelen veranderd. Helemaal afgerond is het proces nog niet, maar in de eenentwintigste eeuw zal het collectieve plaats hebben gemaakt voor de individuele vormgeving aan de vermeerdering van de persoonlijke vrijheid. Dat betekent onvermijdelijk – en voor iedereen – ook een toename van de onzekerheid in het leven en van de eigen verantwoordelijkheid voor de toekomst. Op dit moment tekent zich al een ontwikkeling af in de richting van een vermindering van het collectieve karakter van socialezekerheidsregelingen en zorg- en onderwijsarrangementen, maar ook van een vergroting van de kansen op erkenning en beloning van prestatie.

Individualisering gaat nauw samen met democratisering, meritocratisering, rationalisering en liberalisering (Veenhoven 1999; Elchardus 2003). In alle gevallen gaat het om een groeiende gelijkheid in rechten en kansen en vrijheid in denken en handelen. Verschillen komen niet voort uit geboorte, positie, overlevering, macht of geluk – al blijven ze wel een rol spelen –, maar zijn het gevolg van de dynamiek die voortvloeit uit het voortdurende streven naar het betere argument, de hogere prestatie of de grotere politieke steun. In de competitie op een markt, voor een forum of ten opzichte van een criterium worden winst en verlies, succes en falen bepaald.

De invloed van anderen op de eigen persoon en het eigen lot blijft ook in geval van individualisering heel groot. De afhankelijkheid is echter niet meer totaal en ook niet absoluut, minder macht dan invloed, niet meer samengebond in één persoon bovendien en bij voorkeur ook niet meer persoonlijk, maar functioneel van karakter (Jansweijer 1987). De afhankelijkheid heeft meer het karakter van een keten dan van een ketting en de relaties tussen personen nemen eerder de vorm aan van een netwerk dan van een hiërarchie. De beschrijving is tegelijk ook norm in een samenleving waarin de verhoudingen tussen mensen niet alleen feitelijk meer egalitair worden, maar ook zo gewenst worden. Zelfs als de feitelijke verhouding niet egalitair is, zal in veel gevallen toch alles gedaan worden om in houding en gedrag het bewijs te leveren dat de overgang van een ‘bevelshuishouding’ naar een ‘onderhandelingshuishouding’ (De Swaan 1982) voltrokken is.

Alleen in samenlevingen met een behoorlijke mate van welvaart is het mogelijk het traditioneel collectief georganiseerde leven te vervangen door een meer geïndividualiseerd bestaan. Individualisering over de volle breedte van de samenleving is een historisch zeer recent verschijnsel, dat nog volop in ontwikkeling is. In Nederland is in een halve eeuw tijd de gemiddelde omvang van een huishouden ongeveer gehalveerd,

terwijl het ruimtebeslag per lid van een huishouden meer dan verdubbeld is. De zelfstandiging van de leden van een huishouden ten opzichte van elkaar neemt nog toe en ieder huishouden streeft met behulp van alleen voor eigen gebruik bedoelde voorzieningen (auto, audiovisuele apparatuur, huishoudelijke apparaten) naar een zo hoog mogelijke graad van onafhankelijkheid. Steeds meer vertonen individuele leden van huishoudens ook ten opzichte van elkaar dit gedrag. Ze leiden binnen het gemeenschappelijke huis een ten dele eigen leven en mogen een behoorlijke mate van respect voor hun privacy verwachten.

De mogelijke schaduwkanten van het individualiseringsproces worden in de maatschappelijke discussie vaak voorgesteld als kenmerkend voor het proces zelf. Begrippen als egoïsme, egocentrisme en narcisme, en het ontbreken van gevoel voor solidariteit en maatschappelijke verantwoordelijkheid symboliseren dan de positie van de winnaars, de verliezers blijven achter in eenzaamheid en armoede. Iedere samenleving, ook de meest collectief georganiseerde, kent echter dit soort verschijnselen. Van belang is vooral of en welk antwoord een samenleving er politiek en maatschappelijk op weet te geven. Onverschilligheid voor het ongeluk of de pech van een ander is een mogelijke reactie, maar in een geïndividualiseerde samenleving zou een tekort aan gelijkheid van kansen en een gebrek aan vrijheid tot zelfontplooiing ook een impuls tot verbetering van de situatie kunnen oproepen. In de praktijk leidt dat in de Europese samenlevingen vrijwel steeds tot collectieve actie ten behoeve van de zwakkeren: zieken, gehandicapten, ouden van dagen, psychiatrische patiënten. Waar sociale uitsluitingsmechanismen vooral op het niveau van het individu werkzaam zijn, treedt er ook weer een 'insluitings'reflex op, juist door de erkenning van ieder individu als gelijk en gelijkwaardig.

Moeilijker ligt het met eventueel onmaatschappelijk gedrag van de meest succesvollen, door minister-president Kok ooit in een Freudiaanse verspreking omschreven als 'exhibitionistische zelfverrijking'! Meer dan het ontzeggen van sociale achting, het verhogen van bepaalde belastingen of het reguleren van beloningsbeslissingen (de code van Tabaksblat) lijkt daar op collectieve basis niet mogelijk. Een zwak punt van individualiserende samenlevingen is inderdaad de verminderende effectiviteit van traditionele vormen van sociale controle – men kan zich daar immers aan onttrekken – en de beperkte mogelijkheden van formele controle – in veel gevallen te weinig efficiënt immers.

Individualisering houdt zeker niet in dat er in een samenleving geen behoefte of geen ruimte meer zou zijn voor collectieve regelingen. Die behoefte is er wel degelijk, maar de balans zal wat anders komen te liggen naarmate het accent verschuift van het versterken van gelijkheid (kwantitatief individualisme) naar het vergroten van vrijheid (kwalitatief individualisme) (Schnabel 1983). Die overgang is al te zien in het streven in de zorg en het onderwijs de oriëntatie meer vraag- dan aanbodgericht te maken – ten dele ook met een stijgende financiële deelname van de gebruiker – en in het beleid in de sociale zekerheid de burger meer zelf verantwoordelijk te houden voor het vinden en houden van werk of het verzekeren van een arbeidsloos inkomen.

De Nederlandse samenleving individualiseert in een hoog tempo. Voorzover mensen zelf kunnen bepalen hoe en in hoeverre individualisering in hun eigen leven vorm krijgt, willen ze niet in hun vrijheid (want zo beleven ze dat zelf) belemmerd worden. Het wordt moeilijk, wanneer dat niet synchroon en congruent verloopt met de individualiseringsprocessen van de mensen om hen heen. Het gaat pijn doen, wanneer de gevolgen van individualisering maatschappelijk tot spanningen en conflicten aanleiding geven. Een deel van de problematiek van de integratie van allochtonen kan alleen in dit kader verklaard worden, maar daarmee biedt zich nog geen oplossing aan. Het gaat ten slotte echt knellen wanneer de politiek 'individualiserende' keuzen maakt, die voor individuele mensen een verslechtering van hun positie inhouden. Dat dreigt aan het begin van de nieuwe eeuw te gebeuren en het is allerminst zeker dat de burgers genoeg zullen nemen met een situatie waarin de primaire zekerheid bestaat uit de wetenschap dat het heden beter is dan de toekomst zal kunnen zijn.

1.2.2 Informalisering

Op politiek gebied is individualisering nauw verbonden met democratiseringsprocessen, op maatschappelijk gebied met de emancipatie van eerst de burger, toen de arbeider en daarna de vrouw. Cultureel gezien leidt individualisering vanuit het filosofische besef van de gelijkheid en gelijkwaardigheid van alle mensen tot min of meer egalitaire vormen van omgang en informalisering van de verhoudingen. Dat is vaak direct merkbaar in het gebruik van 'je' en de voornaam als aanspreekvorm, ook buiten de strikt persoonlijke levenssfeer, en zichtbaar in de kleding. Het verdwijnen van de hoed is evenzeer uitdrukking van informalisering als de historisch unieke invloed van vrijetijds- en sportkleding op de dagelijkse kleding in bijna alle behalve de meest formele situaties.

Informalisering is gemakkelijker en vanzelfsprekender dan voorheen geworden door de verhoging van het gemiddelde onderwijsniveau en het algemeen worden van de welvaart. De verschillen tussen mensen zijn in alle opzichten kleiner en persoonlijker geworden, minder bepaald door stand, verstand en welstand en meer door persoonlijke preferenties. In de sport, onder de jeugd en in de vrije tijd overheerste altijd al een informele toon en naarmate hun betekenis in het maatschappelijke leven toenam, werd ook hun invloed op de omgangsvormen groter. De televisie heeft daar nog aanzienlijk aan bijgedragen, omdat zij de gezagsdragers geen podium meer bood, maar hoogstens nog een stoel in de huiskamer van de kijker. In de meest informele setting en in de meest directe confrontatie is het erg moeilijk formeel en tegelijk aardig en geloofwaardig te blijven. Formaliteit vraagt afstand, fysiek, sociaal en emotioneel. Nabijheid verleidt tot informaliteit.

Niet altijd overigens, want hoewel informaliteit inmiddels de norm is, neemt toch de behoefte aan en het besef van het nut van een zekere formalisering weer toe. Nabijheid is niet altijd gemakkelijk, zeker niet als de werkelijke relatie niet persoonlijk en egalitair, maar hiërarchisch of functioneel is. Soms wordt er 'gereformaliseerd' in de vorm van een herwaardering van rituelen van onderscheid, vaak puur instrumenteel met

het oog op het efficiënt en effectief bereiken van een bepaald resultaat. Functionele differentiatie is de vorm die daarvoor gekozen wordt: de taak en de situatie bepalen de mate van formaliteit en geven er tegelijkertijd de grenzen van aan. De toga's van rechters, advocaten en hoogleraren symboliseren niet alleen het bijzondere karakter van het ambt op een formeel moment, maar door het feit dat ze zo zichtbaar over 'gewone' kleren gedragen worden, wordt meer of minder subtiel tevens duidelijk gemaakt dat de persoon niet met het ambt samenvalt. Het uniform en de witte jas zijn dienstkleding geworden, die alleen nog tijdens het werk gedragen wordt en in de privé-sfeer steeds meer als ongepast wordt beschouwd. Het is veeleer omgekeerd: een zekere mate van privatisering en verpersoonlijking van de formele functie wordt acceptabel gevonden.

De onthiërarchisering van de samenleving wordt maatschappelijk nergens duidelijker dan in de informalisering die vorm krijgt in de de-institutionalisering van de organisaties en organisatievormen die zich vooral in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw hebben ontwikkeld. De traditionele organisatie is hiërarchisch en vaak piramidaal opgebouwd en verwacht van de leden inzet voor de doelen van de organisatie. Dat geldt in het bijzonder voor vakbonden en politieke partijen, maar naar dat model zijn tot ver in de twintigste eeuw vrijwel alle organisaties met een maatschappelijk doel en met leden ingericht (Dekker en Hooghe 2003). Het model is nog niet helemaal uitgediend, maar heeft veel van zijn aantrekkingskracht verloren. Nu zijn maatschappelijke organisaties steeds meer instituten die op professionele basis service verlenen aan de leden of contact houden met contribuanten in een relatief los netwerk dat nauwelijks meer gelaagdheid kent. De betrokkenheid bij de organisatie is vaak ad hoc en incidenteel of alleen financieel en soms zelfs geheel virtueel. Bij de informalisering van de organisatie hoort in verbinding met individualisering ook een toenemende neiging persoonlijke kenmerken (seks, leeftijd, seksuele voorkeur), gedeelde interesses (en niet meer klasse, stand of godsdienst) en betrokkenheidsgevoelens (dieren, milieu, mensenrechten, vluchtelingen) tot grondslag van de organisatie te maken.

Informalisering doet tot op zekere hoogte de scheidslijn tussen privé en openbaar, tussen thuis en werk, tussen vrije tijd en arbeid vervagen, maar tegelijkertijd distantieert zij zich van oude vormen van informaliteit, die vooral als complementair werden gezien ten opzichte van wat formeel was georganiseerd. Informele arbeid wordt nu geformaliseerd en het informele gebruik van wat tot de formele wereld behoort, wordt steeds strenger beoordeeld en veroordeeld. Persoonlijke bindingen kunnen formele relaties onmogelijk of ongeloofwaardig maken.

In het verschuivende beeld van formeel en informeel heeft de overheid het als 'formalist' bij uitstek extra moeilijk. Een teveel aan formalisering vertraagt het maatschappelijke en economische leven, een te weinig kan via het mechanisme van gedogen leiden tot het aanvaarden van uiteindelijk onaanvaardbare risico's. Het binnendringen van marktmetaforen in het overheidshandelen is te zien als een verschuiving in de richting van informalisering, maar in de wereld waar de regels van de markt werkelijk gelden, is er juist sprake van een sterker wordende vorm van formalisering.

Waar relaties niet meer op macht, familie, gezag of vertrouwen gegrond zijn, neemt immers de behoefte aan contracten toe. Marktwerking en informalisering leiden beide tot een juridisering van de verhoudingen.

Gezagsproblemen zijn een logisch gevolg van informalisering. De bekleding met gezag en de kleding van het gezag – het uniform – roepen niet meer automatisch respect op. Het respect moet verdiend worden en dat kan strijd impliceren. Met individualisering gaat een verlaging van de frustratietolerantie voor het gebruik van gezag samen en informalisering maakt gezagsvertoon ook moeilijker voor de gezagsdragers zelf. Individualisering en informalisering maken voor iedereen de behoefte en de noodzaak groter om als gelijke gezien te worden en ook aardig gevonden te worden. Daar kan weer functioneel afstand van genomen worden door de formaliserende werking van het uniform en de zekerheid van een collectief dat de gezagsaanspraak ondersteunt.

De Nederlandse samenleving is inmiddels sterk geïnformaliseerd. Aanvankelijk is dat vooral als een opluchting gezien, als een bevrijding uit de knellende banden van de formalisering die tot na de jaren vijftig de burgerlijke samenleving in de greep van fatsoen, etiquette en gedragsregels hield. De informalisering gaf ruimte aan de eigen stijl, het eigen gevoel en de eigen regels voor de beoordeling van eigen en andermans gedrag. Minder sociale controle en minder zelfbeheersing. Dat heeft naast winst op veel gebieden toch ook problemen opgeleverd, waar nu oplossingen voor gezocht worden. Minder sociale controle vraagt om meer formele controle, te veel gedogen om meer regelhandhaving, te eigenzinnig en zelfzuchtig gedrag om scherpere sancties wanneer anderen er het slachtoffer van worden. Wat blijft, is het primaat van het informele, wat komt, is een duidelijkere vaststelling van de gebieden en situaties die een formeel karakter moeten houden.

1.2.3 Informatisering

Automatisering is het technische begin van de informatisering geweest. Een kwalitatieve omslag met grote maatschappelijke gevolgen ontstond pas door de ontwikkeling van nieuwe vormen van software en de miniaturisering van de techniek, die geïndividualiseerd gebruik mogelijk maakten. Niet steeds grotere, maar juist steeds kleinere computers. Dat is pas een kwart eeuw het geval en in de laatste tien jaar is de ontwikkeling nog eens enorm versneld door de inmiddels in Nederland bijna algemene aansluiting op het internet en de vrijwel volledige marktpenetratie van de mobiele telefoon. Het is nauwelijks overdreven te zeggen dat nu iedereen met iedereen op elk moment en op elke plek in verbinding kan staan en tegelijkertijd toegang heeft tot ongeveer alle informatie die er op de wereld beschikbaar is (De Haan en Klumper 2004). De spreiding van kennis is totaal geworden als het om toegankelijkheid en beschikbaarheid gaat, de problemen van weging naar kwaliteit, van selectie op betrouwbaarheid en van beoordeling op bruikbaarheid zijn er alleen maar groter op geworden.

De meeste aandacht gaat nog altijd uit naar de mogelijkheden voor communicatie en informatie, die de huidige informatica de burger biedt. Steeds minder aandacht hoeft er te zijn voor problemen met de bediening en het gebruik, steeds meer mogelijkheden zijn er voor de integratie van functies (dataverwerking, communicatie, zoekmogelijkheden, audiovisuele verbindingen, bestellen en betalen, enz.). Voor een informatica'tweedeling' in de samenleving hoeft steeds minder gevreesd te worden, al zal lang niet iedereen van alle additionele mogelijkheden die iedere nieuwe generatie soft- en hardware biedt, gebruik willen maken. Dat zal waarschijnlijk wel gebeuren met de technologie die beveiliging, toegang en persoonsidentificatie op vrijwel alle plaatsen in de samenleving bij elkaar gaat brengen. Het individu wordt ook steeds meer zijn eigen identificatie, omdat de herkenning steeds meer lichaams-eigen zal zijn of nauw met het lichaam verbonden (irisscan, DNA-vergelijking).

In veel opzichten staan we nog aan het begin van het proces van informatisering. Op het gebied van de interpersoonlijke communicatie zijn de belangrijkste stappen nu wel gezet, maar op allerlei andere terreinen van het dagelijks leven – gezondheid, wonen, eten, wassen, temperatuurbeheersing, autorijden – zijn het nog maar de eerste schreden geweest en is niet altijd te voorzien hoe het verder zal gaan. De verdere ontwikkeling van de auto zal vooral door de elektronica bepaald worden, maar zal dat ook met de dosering van medicijnen of de sturing van het menselijke gevoelsleven zo zijn? In ieder geval zal de informatica steeds meer onzichtbaar ingebouwd worden en ook steeds meer onzichtbaar en onbeïnvloedbaar haar werk doen.

Informatisering versterkt de individualisering, maar kan ook helpen de lastige of nadelige effecten ervan te vermijden of op te heffen, bijvoorbeeld door het gemak waarmee met anderen gecommuniceerd kan worden. Informatisering past bovendien goed bij internationalisering en intensivering. Dat laatste, omdat zij niet alleen zeer tijdsbesparend kan werken, maar ook op ieder moment en op elke plek ruimte laat voor belevingsmogelijkheden. De geschiedenis van de gebruikersinformatica is van het begin af aan gekenmerkt geweest door een hoge mate van informaliteit. Nog altijd is de toonzetting van een e-mailbericht anders en duidelijk informeler dan van een traditionele brief, waarvan het formele karakter juist door de opkomst van de informatica lijkt toe te nemen.

Informatica heeft mensen veranderd, maar het omgekeerde is misschien nog wel meer waar. De mogelijkheden van de informatica zijn heel snel aangepast aan de behoeften van de mens naar contact, kennis, amusement, tips en voordeel. Door de mate waarin en het succes waarmee dat gebeurd is, bepaalt de informatica op haar beurt voor een flink deel zelf de vervolgbehoeften, waar de klant aanvankelijk nog geen weet van heeft. Niemand wilde sms-en, totdat de mogelijkheid er was en toen bleek het in een nieuwe communicatiebehoefte te voorzien, tussen telefoneren en e-mailen in.

Nederland hoort al tot de sterkst geïnformatiseerde landen ter wereld, of juist misschien, de Nederlandse bevolking is inmiddels al heel sterk geïnformatiseerd. Het is niet goed denkbaar dat het proces van informatisering van de persoon en het

dagelijks leven, van de economie, de maatschappij en de samenleving in de komende jaren tot staan zal komen of gekeerd zal kunnen worden. Wel is er groeiende bezorgdheid over de kwetsbaarheid van een geïnformatiseerde samenleving voor sabotage, stroomuitval, terrorisme en informatiebederf (SPAM, virussen, e.d.).

1.2.4 Internationalisering

Informatisering heft de betekenis van tijd en ruimte op, internationalisering overschrijdt grenzen. Dat kunnen puur fysieke, maar ook staatkundige, sociale, economische en culturele grenzen zijn. Als maatschappelijk proces is internationalisering te beschouwen als enerzijds het toenemen van de invloed van buiten op de eigen samenleving en anderzijds het afnemen van de verschillen tussen samenlevingen. Wat ontstaat, is niet een gemiddelde van wat er verschillend was, maar een nieuw algemeen patroon met nationale, regionale en lokale varianten (Berting 2002). De massamedia en de reclame spelen een dominante rol in het tonen en voorspelen van de leefstijlen en de leefpatronen van de wereldburger. Het nieuwe algemene patroon in Nederland wordt cultureel sterk bepaald door het voorbeeld van de Verenigde Staten, economisch door de grote multinationals en hun merken, en maatschappelijk door de Europese Unie vanwege haar toenemende invloed als supranationale wetgever. De positie van Nederland als klein en op export gericht land met een hoogopgeleide en welvarende bevolking in een van de kernregio's van de wereld versterkt zijn gevoeligheid voor internationaliseringsprocessen. De invloed van en vanuit Nederland daarop is evenwel klein en zal eerder afnemen dan groter worden.

Het dagelijks leven is de plaats waar internationalisering zich het eerst en het meest direct doet gevoelen. In een land als Nederland is niemand meer zelfvoorzienend in de dagelijkse levensbehoeften en is er geen boer meer die in eerste instantie voedsel produceert voor het eigen gezin en alleen het surplus probeert te verkopen. De ketens van afhankelijkheid zijn voor alle onderdelen van het dagelijks leven lang en ingewikkeld geworden, maar tegelijkertijd maken ze het mogelijk dat de individuele burger als consument toegang heeft tot vrijwel alles wat de wereld biedt. In een halve eeuw tijd is de kleine kruidenierswinkel uitgegroeid tot een supermarkt die alleen nog door vestigingsbeperkingen in haar omvang wordt geremd. In de westerse landen is alles voor iedereen altijd te koop. Dat is mogelijk geworden dankzij de welvaart, maar het genereert ook welvaart.

De mondialisering van de economie heeft het dagelijks leven in Nederland niet alleen sterk veranderd, maar tegelijk ook meer gelijk gemaakt aan het leven in landen met een vergelijkbaar welvaartsniveau (Kol 2001). En de liberalisering van grote delen van de wereldeconomie heeft de structuur van onze bedrijvigheid en werkgelegenheid in relatief korte tijd omgebogen in de richting van een diensteneconomie. De massamobilisering, die pas in het laatste kwart van de twintigste eeuw heeft doorgezet, heeft een ongekende verruiming van de actieradius van vrijwel iedereen teweeggebracht, zowel voor toerisme als voor migratie. Hier wordt ook een paradoxaal effect van de internationalisering zichtbaar. Toerisme is mogelijk op basis van een stijging van welvaart, migratie is een reactie op een tekort aan welvaart. In dertig jaar

tijd nam het aandeel allochtonen in de Nederlandse bevolking toe van 1,5% tot 10%. Het grote probleem is niet hun aantal, maar het in korte tijd bewerkstelligen van een meer dan gedeeltelijke aanpassing aan een geïnternationaliseerde moderne samenleving.

Mobilisering is een metafoor voor internationalisering, maar is er tevens een essentieel onderdeel van. De enorme toename van de vervoersmogelijkheden – en de individualisering daarvan – maakte in de negentiende eeuw de wereld al bereikbaar en ontdekbaar, in de twintigste eeuw werd het reizen intensief, gemakkelijk en steeds meer ook goedkoop. De actieradius van het individu is in tijd en ruimte sterk vergroot. In feite is bij het reizen het accent verschoven van ruimte naar tijd: het tempo waarin een afstand overbrugd kan worden is belangrijker dan de afstand op zich. Telefoon, radio, televisie en internet hebben uiteindelijk ook de factor tijd uitgeschakeld door fysieke aanwezigheid in een virtuele te veranderen.

Internationalisering is, anders dan informatisering, geen proces zonder weerstanden. Het gaat niet om een technische revolutie, die nieuwe mogelijkheden creëert, maar om een geleidelijke verandering van bestaande sociale en culturele instituties. Die zijn weerbarstig en kunnen afhankelijk van hun geworteldheid in de samenleving het tempo van de veranderingen vertragen en versnellen, soms zelfs mede de richting van de stroom bepalen. De acceptatie van het Engels als wereldtaal betekent nog niet dat het Engels de voertaal voor het dagelijks leven is geworden. De aantrekkelijkheid van bepaalde merken en producten houdt nog niet in dat men ook blij is met de commercialisering van het dagelijks leven of de groeiende invloed van reclame. Het deel willen hebben aan de welvaart staat niet gelijk aan het deel willen nemen aan de moderne samenleving. Lokale tradities, nationale trots, religieuze opvattingen en persoonlijke voorkeuren geven aan het proces van internationalisering een eigen kleur, die wel als 'glokalisering' wordt aangeduid. Vaak betekent dat niet meer dan dat een internationale muziekstijl voorzien wordt van teksten in de eigen taal of het eigen dialect, maar soms betekent het ook dat de mogelijkheden die internationalisering biedt (transport, communicatie), gebruikt worden om de eigen identiteit in het verzet tegen de verdunning die juist internationalisering met zich meebrengt, te versterken. Het nieuwe in dienst van het oude. De schotelantenne gericht op het land van herkomst en de imam uit het land van herkomst zijn daar de veelbesproken voorbeelden van.

Een begrip als globalisering maakt bij uitstek duidelijk, dat er geen ontkomen is aan het proces van internationalisering. Zeker in de westerse landen is het niet meer mogelijk buiten de 'wereld' te leven in een of andere vorm van economische autarkie en sociale en culturele autonomie. Internationalisering in de vorm van contact tussen culturen, volksverhuizingen en handelsbetrekkingen bestaat al duizenden jaren. Nooit eerder kon het een proces zijn dat zo iedereen- en allesomvattend is als nu en dat bovendien het leven bepaalt van wie zelf dat contact helemaal niet zoekt of zelfs niet wil. Nog maar een halve eeuw geleden was het leven in grote delen van Nederland zeker wat de leefstijl betreft, nog maar nauwelijks aangeraakt door invloeden van buiten de eigen gemeenschap (Van Esterik 2003). Dat is definitief voorbij. In de toekomst maakt iedereen deel uit van de geschiedenis.

Nederland internationaliseert en dat betekent, anders dan in de Verenigde Staten, dat de invloed van wat er elders gebeurt en van elders op ons afkomt, groter is dan omgekeerd. Dat wordt nauwelijks als een probleem gezien, wanneer het gaat om leefstijl, mode, muziek, sport en alle andere zaken die het dagelijks leven op een prettige manier bepalen. Daar wordt het ook niet als vreemd of opgedrongen gezien: mensen kiezen er zelf voor en dat doen ze inderdaad met genoegen. Het internationale is juist het gemeenschappelijke en wordt dus ook als eigen gezien. Geen Japanner beschouwt klassieke muziek nog als exotisch, geen Nederlander rock en blues als uiting van Amerikaans cultuurimperialisme.

Op een wat hoger niveau van cultuur is er wel discussie over de mate waarin de eigen taal en cultuur bescherming verdient (en ook in het kader van de Europese Unie beschermd mogen worden), maar zolang het draagvlak voor beide zo groot is als nu, is het toch vooral een discussie van de geïnstitutionaliseerde cultuurdragers onderling. Met soms opvallend nationalistische preoccupaties, die niet noodzakelijk veel met het te behouden erfgoed te maken hebben.

Internationalisering in de vorm van mobiliteit en migratie is als een van de voornaamste kenmerken van de tweede helft van de twintigste eeuw de nieuwe eeuw binnengekomen. De mobiliteit zal blijven toenemen, migratie zal gevoelig blijken te zijn voor economische en politieke omstandigheden. De Nederlandse samenleving is mobiel, in eigen land en daarbuiten, Nederland een migratieland en dat zal zo blijven.

Economisch is er weinig pijn, behalve wanneer internationalisering leidt tot het verdwijnen van bedrijven die min of meer als nationaal bezit werden gezien (Fokker). Het argument is dan niet economisch, maar psychologisch. Zorg is er wel over bedrijven die vitale functies uitoefenen – energievoorziening, water, transport, communicatie, informatie –, maar hun hoofdkantoor en hun aandeelhouders buiten Nederland hebben. In het algemeen is er bezorgdheid over de mogelijkheid dat het doorzetten van het principe van marktwerking, van commodificering en commercialisering, ook van wat altijd publiek was, tot een te grote dominantie van te grote en merendeels Amerikaanse en steeds meer ook Aziatische bedrijven zal leiden. De moeilijke combinatie van economische internationalisering, nationale belangen en monopolioïde bedrijven zal de komende jaren de politieke discussie mede gaan bepalen.

De grootste zorg, zeker in de bevolking, betreft echter toch het behoud van alles wat met de voorzieningen van de verzorgingsstaat te maken heeft: de sociale zekerheid, de pensioenen, de gezondheidszorg. Formeel vallen deze voorzieningen nog buiten het domein van de Europese Unie, desalniettemin neemt vanaf de zijlijn haar invloed toe. Formeel gaat het dan altijd om de toepassing van regelgeving uit een andere sector, bijvoorbeeld met betrekking tot concurrentie. Nederland heeft daar als lid uiteraard ook mee ingestemd, maar in de praktijk leidt dat toch regelmatig tot situaties die als vreemd, oneigenlijk en bedreigend worden gezien. In de nabije toekomst zal de spanning tussen wat Europees besloten en in Nederland genoten wordt, zeker verder toenemen. Internationalisering roept weerstanden en tegenkrachten op.

1.2.5 Intensivering

Pret! noemde Tracy Metz (2002) haar studie over de wijze waarop de vrijetijds- en vermaaksindustrie het landschap van Nederland en de levensstijl van de Nederlanders hebben veranderd. De flaptekst van haar boek bestaat uit reclamecitaten van de belevingsindustrie waarin steeds de nadruk op genieten ligt. Soms wordt er nog aan toegevoegd dat men er recht op heeft, dat men het heeft verdiend of dat er nu eindelijk tijd en geld voor is, maar steeds vaker kan de verwijzing naar een mogelijkheid om te genieten en jezelf te verwennen het ook stellen zonder excuus of legitimatie. Met het begrip ‘intensivering’ wordt nog wat meer uitgedrukt: de beleving moet niet alleen op zichzelf al intens en intensief zijn, maar op steeds meer gebieden van het leven wordt ook de betekenis van de belevingscomponent sterker en individueler. Er moet veel meer gedaan en meegemaakt worden in een leven en het dagelijks leven mag niet saai of eentonig zijn.

Intensivering is een proces van culturele verandering, maar wijst ook op een verandering in het zelfbeeld en het ideale zelf van de moderne mens. Werk, relaties, gezin, contacten, sport en vakantie worden gewaardeerd naar de mate waarin ze beantwoorden aan de individuele behoefte aan spanning en ontspanning, beleving en beleving, emotie en gevoel (Aupers et al. 2003). Alles uiteraard in positieve zin, liefst zonder al te veel risico, samengevat in de voortdurende vraag of iets nog ‘lekker’ en iemand nog ‘leuk’ is. Wanneer dan niet het geval is, is er herstelwerk nodig om de situatie of persoon alsnog weer leuk te maken of komt het moment van afscheid snel naderbij. In alle gevallen is het eigen gevoel van het individu de toetssteen voor het handelen. Het dictaat van het eigen gevoel heeft maatschappelijk ook een nooit eerder gekende normatieve waarde gekregen. Ingaan tegen het eigen gevoel bij gewichtige zaken in het leven (een relatie aangaan of een baan aannemen, maar ook doorgaan met een relatie of blijven werken) wordt als een (te) groot risico voor de eigen geestelijke gezondheid gezien.

Intensivering is onderdeel van een cultuur met een duidelijk hedonistisch karakter. Een hoge waardering van seksualiteit en lichamelijkeheid, de bewondering voor de sportieve prestatie, de intense beleving van inmiddels overal en altijd aanwezige muziek met een hoog emotioneel gehalte, de populariteit van alcohol en voor sommigen ook drugs als ontremmers, het zoeken van kicks en spanning – het maakt er allemaal onderdeel van uit. Dat geldt ook voor het verschijnsel van de psychologisering, waarin de oriëntatie op het eigen gevoel en de eigen innerlijke betekenisgeving aan de wereld langszij is gekomen bij de al zoveel oudere oriëntaties op de sociale status, de moraal of de belangen van de eigen persoon of van anderen. Tussen de een en de twee op de duizend Nederlanders is psycholoog, maar ook buiten de beroepsgroep is het psychologische denken algemeen geworden, niet in de laatste plaats in het bedrijfsleven. De psyche van het individu is de moraal van het collectief geworden.

Hoewel intensivering en individualisering in nauwe relatie met elkaar staan, past collectivisering van beleving bij uitstek bij intensivering. De gezamenlijkheid kan er juist een bijzondere dimensie aan geven, zoals steeds weer blijkt bij popconcerten, voetbalwedstrijden, koninginndag, carnaval, demonstraties en soms ook religieuze bijeenkomsten. De collectieve ervaring wordt dan als zodanig gezocht en opzettelijk

verheugd: de collectieve beleving is niet meer een gevolg van het samenkomen, maar het samenkomen is instrumenteel geworden voor de intensivering van de beleving zelf. Dat is wat het publiek wil en waarvoor men komt. Soms hoeft men overigens niet eens samen te komen om toch een sterk gevoel van gezamenlijkheid en saamhorigheid te ontwikkelen. Het 'oranje'gevoel dat zich bij internationale sportwedstrijden van grote delen van de bevolking meester maakt en dan ook letterlijk als kleur uitgedragen wordt, is een mooi voorbeeld van een collectieve beleving in een virtuele en tijdelijke gemeenschap. De massamedia maken het dan zelfs mogelijk geheel geïndividualiseerd – thuis voor de televisie – tot een collectieve beleving te komen. In de meeste westerse landen zijn religieuze bijeenkomsten te zeer geritualiseerd en geformaliseerd om het effect van een intense gemeenschappelijk beleving te kunnen bereiken. Dat verklaart mede de voortdurende terugloop van het kerkbezoek en het succes van opwekkingsbewegingen.

Intensivering kent een donkere kant. De sterke waardering voor het eigen gevoel kan leiden tot een riskante overwaardering van gevoelens die in hun uitingen maatschappelijk schadelijk kunnen zijn. Op het gebied van de seksualiteit kan het hebben van bepaalde verlangens als een voldoende rechtvaardiging van gedrag dienen, ook in situaties waarin de ander dat gedrag niet prettig vindt of de samenleving het niet kan accepteren. De toegenomen seksuele vrijheid heeft onaanvaardbare vormen van seksueel gedrag – alle seksueel gedrag dat de individuele vrijheid van de ander aantast of negeert – wel beter zichtbaar gemaakt, maar niet kunnen doen verdwijnen, zoals aan het eind van de jaren zestig toch wel werd verwacht. Intensivering en psychologisering hebben beide geleid tot een verhoogde gevoeligheid voor persoonlijke krenkingen. Die kan op haar beurt weer leiden tot een versnelde geneigdheid om in gedrag agressief en uiteindelijk gewelddadig uitdrukking te geven aan de woede daarover. 'Boosheid' heeft een groot moreel gezicht gekregen als waarschuwing aan de andere partij dat er nu gevaar dreigt. In de strafrechtspleging worstelt men vooral met een toename van de geweldsdelicten in kwantitatieve en in kwalitatieve zin.

Behalve in de toenemende erkenning van de betekenis van beleven is het proces van intensivering ook zichtbaar in het gebruik van de tijd. Het idee dat de tijd van mensen beperkt is, doet pas opgeld sinds tijd in geld gewaardeerd wordt en dus zuinig gebruikt moet worden. Tegelijkertijd zijn er zoveel mogelijkheden gekomen om de tijd te besteden dat er steeds keuzen gemaakt moeten worden. De tijd voor activiteit is biologisch nauwelijks variabel en dat gaat knellen nu er zoveel meer variëteit in activiteit is. In Nederland is er op nationale schaal zeker geen sprake van een 24-uurs-economie, de individuele burger worstelt eerder met de beperkingen die het dag- en nachtritme hem of haar nu eenmaal opleggen. Zeker in het 'spitsuur van het leven', zo tussen 25 en 50 jaar, laat de combinatie van arbeid en zorg vaak weinig ruimte voor hersteltijd, laat staan voor echt vrije tijd. Daar staat een, vergeleken met voorheen, laat begin van de arbeidscarrière tegenover en een vervroegd moment van uittreden. Gemiddeld gebeurt dat laatste als iemand 62 jaar is, de levensverwachting is dan nog 20 tot 25 jaar. Het streven de feitelijke pensioenleeftijd weer omhoog te brengen tot minstens 65 jaar, kan nergens in Europa rekenen op veel steun bij de bevolking. Men kijkt uit naar zijn echte vrije tijd.

De invoering van een levensloopregeling zou tot een betere en financieel meer duurzame balans in de tijdsbesteding in de verschillende fasen van het leven moeten leiden. Veel gezondheidsklachten van volwassenen hebben nu betrekking op het gevoel voortdurend in te korte tijd te veel verschillende taken onder te grote druk en met te weinig vrijheid te moeten verrichten.

Pleidooien voor onthaasting en een meer contemplatieve levensinstelling lijken vooral duidelijk te maken hoe diep het proces van intensivering op onze cultuur en onze levens ingrijpt. De kansen dat dit zal veranderen, lijken niet erg groot. Intensivering is nauw verbonden met grote welvaart, een hoge opleiding en veel vrije tijd, gaat samen met individualisering en wordt versterkt door informalisering, informatisering en internationalisering. De grenzen van de intensivering zitten in mensen zelf en vooral in de relaties tussen mensen, die sneller breken dan mensen zelf stuk lopen. Een hoge mate van intensiteit is in actie maar kort vol te houden, beperkt het aantal relaties dat men aankan, en maakt afwisseling met rust noodzakelijk.

Intensivering lijkt in onze samenleving inmiddels onderhevig aan een proces van differentiatie en specialisatie: op sommige momenten en in sommige situaties wordt de intensiteit van de beleving bewust gezocht en opgevoerd, op andere momenten en in andere situaties juist tegengegaan. Dat laatste is met name het geval wanneer er sprake moet zijn van continuïteit, samenwerking en voorspelbaarheid, zoals in een huwelijk (dat dan ook steeds later gesloten wordt), in het beroepsleven (dat steeds meer sociale vaardigheden vraagt) en in het verkeer (dat geen alcohol verdraagt). Intensivering maakt zelfbeheersing nodig en die gaat gemakkelijker naarmate er meer instanties zijn die aan gebrek aan zelfbeheersing sancties verbinden. Dat is geen nieuw inzicht, maar wel recentelijk geherwaardeerd als een uitgangspunt voor beleid. Elementen ervan zijn te zien in het gezondheidsbeleid (tegenaan van roken, drinken, overeten, drugsgebruik en passiviteit), in het socialezekerheidsbeleid (tegen het 'gevoel' in toch verplichting tot reïntegratie in het werk) en in het openbare-ordebeleid (tegenaan van uitgaansgeweld, wildplassen, burenhinder).

Het algemene belang en het nemen van medeverantwoordelijkheid daarvoor zijn moeilijk te verbinden met het proces van intensivering, dat immers het individu tot het centrum van zijn eigen heelal maakt. Voor de toekomst zal de kunst vooral zijn het proces van intensivering in zijn maatschappelijke gevolgen te beheersen door de keuze voor het eigen gevoel en de eigen beleving ook in haar consequenties tot een persoonlijke verantwoordelijkheid te maken. Het gevoel moet dan tegen andere belangen worden afgewogen.

1.3 *Verwachting en wens, zorg en hoop*

Het verdwijnen van de grenscontroles, de invoering van de euro, de vrijheid van vestiging, de verschuiving van de wetgevende macht naar 'Brussel', het zijn de meest zichtbare aspecten van de groei naar eenheid in de Europese Unie. De autonomie van de nationale staten vermindert. Dat willen zij voor een groot deel ook zelf, maar de verschuiving van het politieke zwaartepunt naar de EU versterkt wel de kans dat

de traditionele symbolen van de nationale identiteit nog sneller dan nu het geval is, het onderspit delven in het voortgaande proces van internationalisering, dat zich op economisch en cultureel terrein al zo lang manifesteert. Nederlandse legereenheden staan onder Duits gezag, Belgen aan het hoofd van grote Nederlandse bedrijven. Het drugsbeleid wankelt onder de forse internationale druk naar meer repressie. In het wetenschappelijk onderzoek is Engels de voertaal geworden en ook in het middelbaar en hoger onderwijs rukt de tweetaligheid snel op. Sinterklaas houdt zich nog staande in de strijd met de kerstman, maar moederdag en Valentijnsdag worden niet eens meer herkend als wezensvreemd. Fokker was te klein voor de mondiale wereld van de luchtvaart en KLM is onder de noemer van een fusie overgenomen door Air France DAF kon na een mislukte eigen internationale expansie alleen overleven na overname door een Amerikaanse concurrent. De smaakvoorkeuren in muziek, film, kleding, sport en zelfs voeding zijn in Nederland vrijwel dezelfde geworden als in de meeste andere landen van de westerse wereld. De kleinste overwinning in een regionale afdeling van de KNVB wordt gevierd met een *We are the champions*.

Is dat erg? Is het niet iets van alle tijden? In de Middeleeuwen was het Latijn de lingua franca van de wetenschap, twee eeuwen lang was Frans de voertaal van de elite en nu is het Engels voor iedereen. In het dagelijks leven gaan de meeste mensen erg gemakkelijk om met elementen uit andere culturen en tradities. Ze worden al gauw niet meer als vreemd of nieuw beschouwd en moeiteloos ingepast in de bestaande kaders. De adaptatie aan het nieuwe gaat gemakkelijker, naarmate de ermee verbonden status als hoger wordt gezien en het gevoel versterkt wordt met de tijd mee te gaan, en er zelfs op vooruit te lopen. Men neemt ook niet zozeer over, men gaat als het ware deelnemen aan wat als passend bij de eigen persoon en het eigen leven gevoeld wordt. Dat is ook niet zo vreemd. Het hele idee van een eigen nationale cultuur en een zeer onderscheiden nationale identiteit is een negentiende-eeuws construct, dat voor een aanmerkelijk deel bestaat uit vaak door de overheid uitgelokte vormen van *invented tradition*. Het nationale was in die zin zelfs minder oorspronkelijk dan de huidige geaccepteerde trends en modes die internationaal van karakter zijn.

Toch maken velen zich zorgen over de toekomst van de Nederlandse cultuur en tradities. Wat zich als internationaal aandient, heeft vaak een sterk commercieel karakter en leent zich alleen voor de vorming van heel vluchtige en snel wisselende groepen en gemeenschappen. De bindingskracht is gering en het gevoel van verbondenheid eendimensionaal van karakter. Als een in de tijd gegroeide en door generaties gedragen cultuur definitief plaats moet maken voor de mode van de dag, is de kans allermindst denkbeeldig dat ook de met zoveel zorg en in zoveel jaren opgebouwde nationale identiteit aan karakter en betekenis verliest. Dat kan weer gevolgen hebben voor de mate waarin mensen zich identificeren met de samenleving, in dit geval de Nederlandse, en zich er medeverantwoordelijk voor willen blijven voelen. Verlies aan een duidelijke nationale identiteit kan hun ook zelf het gevoel geven *footloose* te zijn en nergens werkelijk bij te horen. Dat is het lot van veel migrantenkinderen en heel herkenbaar voor veel Nederlandse *expatriates* die zo lang uit Nederland zijn weg geweest dat zij de vanzelfsprekende band met hun land van herkomst kwijt zijn

geraakt. Een prettig gevoel is dat niet en het gebrek aan een vanzelfsprekende binding met een gemeenschappelijk verleden en een gemeenschappelijke taal voelen zij ook echt als een tekort.

1.3.1 Typisch Nederlands

In het onderzoek naar de toekomstverwachtingen (TOS'04) hebben we de respondenten gevraagd of ze denken dat een hele reeks kenmerken en zaken die als typisch voor Nederland en de Nederlandse cultuur gezien worden, in de eenentwintigste eeuw zullen verdwijnen of juist zullen blijven voortbestaan. De resultaten zijn wat onverwacht en ook niet altijd gemakkelijk te interpreteren (tabel 1.1). Dat het Nederlandse leger als eerste genoteerd staat op de lijst van 'verdwijningen' (de helft van de respondenten verwacht dat), is gezien de al bestaande situatie en het lidmaatschap van de NAVO misschien niet zo verrassend, maar dat op het andere uiterste van het spectrum werkelijk bijna niemand, nog geen 5%, verwacht dat ook de Nederlandse snacks – kroket, drop, haring, oliebol – ooit verdwijnen, is toch opmerkelijk. Dat geldt zeker ook voor de verwachting (bij 30% van de bevolking) dat er deze eeuw een eind komt aan het Nederlandse koningshuis en dat dit eveneens het geval is (28%) voor het gevoel Nederlander te zijn. In de nabije toekomst overheerst, in ieder geval ten aanzien van de eigen persoon, overigens nog wel het gevoel Nederlander te zijn. Nog niet 1% van de Nederlanders beschouwt zich desgevraagd uitsluitend als Europeaan, 44% ziet zich ook in de toekomst nog uitsluitend als Nederlander en 46% als Nederlander, 'maar ook als Europeaan'. Dat laatste klopt wel ongeveer met de uitkomsten in de Eurobarometer-onderzoeken, die met een wat andere vraagstelling net boven de 50% uitkomen (Dekker 2002).

Goede overlevingskansen in de verre toekomst worden behalve aan de snacks vooral toegekend aan de Nederlandse taal (ruim 90%) – minder aan de dialecten! –, de typisch Nederlandse sporten en spelen (Elfstedentocht, korfballen) en de Nederlandse bedrijven. In de middengroep () bevinden zich de Nederlandse staat, feestdagen als sinterklaas en het Nederlandse lied; 70%-75% van de bevolking verwacht dat ze deze eeuw blijven voortbestaan. Voor de goede orde: met het leger als nipte uitzondering verwacht een ruime tot de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking dat alle in de vragenlijst genoemde kenmerken en zaken deze eeuw blijven bestaan. Kortom, ook in 2100 wordt de Nederlander nog geacht en verwacht op oudejaarsavond olieballen te eten.

In de verwachtingen over het behoud van de Nederlandse gebruiken en tradities blijken de respondenten met een universitaire opleiding in bijna alle gevallen het minst geneigd te denken dat iets zal verdwijnen. Er zijn twee uitzonderingen: de verwachting dat het leger (63%) en het koningshuis (35%) verdwijnen, is juist het meest uitgesproken bij de hoogst opgeleiden. De mensen met het laagste opleidingsniveau verwachten dat het minst, 40% en 18% respectievelijk.

Tabel 1.1 Nederlandse cultuur en tradities: wat verdwijnt er in de 21^e eeuw? Verwachting van de bevolking van 16 jaar en ouder, 2004 (in procenten)

het Nederlandse leger	50
de Nederlandse zeden en gewoonten	36
het Nederlandse koningshuis	29
het gevoel Nederlander te zijn	28
Nederlandse dialecten	26
Nederland als zelfstandige staat	23
Nederlandse feesten (bv. Sinterklaas)	23
het Nederlandse lied	21
Nederlandse bedrijven	20
Nederlandse sporten en spelen (bv. Elfstedentocht, kaatsen, klootschieten, korfballen)	15
de Nederlandse taal	8
Nederlandse snacks (bv. broodje kroket, drop, haring, oliebol)	4

Bron: SCP (TOS'04)

Naar verwachting van de meeste Nederlandse burgers lopen in deze eeuw de formele instituties (leger, koningshuis, staat) het meest gevaar te zullen verdwijnen. De gedachte daarachter is waarschijnlijk dat dit de instituties zijn waarover een politiek besluit genomen kan worden, net zoals eerder over de gulden en de grensposten is gebeurd. Dat geldt allerminst voor de zaken die dicht bij de eigen persoon liggen (taal) of voornamelijk afhankelijk zijn van de persoonlijke voorkeur (snacks, sport, muziek). De verwachting dat de dialecten verdwijnen – overigens, de meerderheid denkt dat dus niet! – is minstens ten dele gebaseerd op wat mensen feitelijk kunnen waarnemen. Het Nederlands raakt wel meer regionaal en lokaal gekleurd, maar is toch overal aan de winnende hand over het plaatselijke dialect. Het Fries laten we hier buiten beschouwing, omdat het zelf een taal is en bovendien juist als gevolg van politieke besluitvorming meer dan ooit als zodanig erkend en dus ook geïnstitutionaliseerd is.

Dat een kwart van de bevolking verwacht dat het gevoel Nederlander te zijn verdwijnt, en dat Nederland als zelfstandige staat zijn langste tijd heeft gehad, klopt in ieder geval nog niet met het zelfgevoel van de burger. Dat laat het ROS-onderzoek zien en dat wordt in wat andere vorm ook zichtbaar in de Eurobarometer 2001: 37% van de Nederlanders is er 'zeer trots' op Nederlander te zijn en 50% 'tamelijk trots'. De zeer trotse Nederlanders bekennen zich overigens bijna allemaal ook als zeer trotse Europeanen, maar voor alle andere is de binding met Europa toch duidelijk minder dan die met de eigen nationaliteit. Van een de nationale identiteit vervangende Europese identiteit is er nog nauwelijks sprake. Wie er niet trots op is Nederlander te zijn, is er in de meeste gevallen ook niet erg trots op Europeaan te zijn (Dekker 2002: II, tabel 1.2). Kortom, de aard van de persoonlijkheid lijkt bepalender voor de mate van trots dan de aard van de identiteit. De combinatie van meerdere identiteiten wordt duidelijk niet als moeilijk of contradictoir beleefd, wat niet wil zeggen dat er geen verschil is in beleving en inhoud van ieder van de verschillende identiteiten.

In de twee eeuwen dat Nederland nu als eenheidsstaat bestaat, zijn de bewoners van het grondgebied geleidelijk aan steeds meer Nederlander geworden. Staatskundig zijn ze simpelweg in 1813 door internationale machten tot Nederlander verklaard en vervolgens in rechten en plichten door hun nieuwe nationale overheid ook als zodanig tegemoet getreden. Een nationaal systeem van onderwijs en later van sociale zekerheid heeft het onderscheid met de niet-Nederlanders versterkt en het koningshuis als symbool van nationale eenheid is geleidelijk aan, met name na en door de Tweede Wereldoorlog, van harte in die rol aanvaard. De nationale media en de ontwikkeling van een standaardtaal hebben iedere nieuwe generatie minder alleen maar lokaal en regionaal gemaakt. In de ogen van buitenlandse observatoren is Nederland dan ook in alle opzichten een natie, waar staat, volk, land, taal en cultuur voor een zeer groot deel samenvallen. Zozeer zelfs, dat Nederlanders zelf het bijzondere van hun situatie niet meer kunnen waarnemen als een historische prestatie, maar het gewoon als vanzelfsprekend beschouwen.

Uit hun eigen antwoorden op de vragen over de continuïteit van de Nederlandse identiteit blijkt al wel dat zij in grote meerderheid deze ook op lange termijn niet bedreigd zien en, meer neutraal, zelfs niet als sterk onderhevig aan verandering. Uit het feit dat zij in ander verband aangeven in de toekomst te hopen op meer solidariteit en meer gedeelde waarden en normen, zou men het tegendeel kunnen lezen, maar het gaat dan om andere zaken dan identiteit op zich. Wat er vooral uit blijkt, is hoezeer men zich in het licht van vraagstukken van sociale veiligheid en zekerheid bewust is van de betekenis van sociale cohesie en maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel. De hoop wordt niet gevestigd op meer repressie en een strengere overheid – al vindt men die ook noodzakelijk –, maar op een verbetering van de onderlinge verhouding tussen de burgers. Voor de toekomst klinkt in de hoop onvermijdelijk dan ook het verlangen mee naar kwaliteiten die in het verleden in de Nederlandse samenleving nog volop aanwezig leken.

1.3.2 *Ontevreden met de Nederlandse samenleving, tevreden met het eigen leven*

In de loop van de jaren negentig nam de tevredenheid van de bevolking met de regering en de overheid van jaar tot jaar wat toe. In 1998 was 80% tevreden over de regering en vond 67% dat de overheid goed functioneerde. Hoge cijfers, zeker in vergelijking met vrijwel alle andere landen van de Europese Unie. Met Denemarken gold Nederland bij uitstek als een *high trust country*, waar het vertrouwen in de overheid vanzelfsprekend is en het draagvlak voor een regering groot.

2000 gaf voor het eerst sinds lange tijd een kleine daling in de tevredenheid te zien, die in 2002 het karakter van een dal begon aan te nemen: 59% gaf toen aan nog tevreden te zijn met de regering. Enkele dagen voor het begin van het veldwerk voor het onderzoek waarin dat cijfer werd vastgesteld, was het kabinet Balkenende-I demissionair geworden. Het is mogelijk dat dit een aantal respondenten ertoe verleid heeft aan het begrip ‘tevreden’ een andere dan de gebruikelijke betekenis te geven. Tevreden dus met de val van het kabinet. Op de directe vraag in hetzelfde onderzoek naar een oordeel over de eerste maanden van het kabinet Balkenende-I gaf immers

niet minder dan 72% een negatief antwoord. Balkenende-II krijgt in ander onderzoek in de loop van 2003 een wat betere beoordeling, maar de cijfers van de jaren negentig worden nergens ook maar benaderd. Het oordeel over de regering bevindt zich nu gemiddeld op de hoogte van de tevredenheid met het algemene functioneren van de overheid. Dat is voor Nederlandse begrippen overigens geen compliment. In 2002 was de tevredenheid met de overheid ten opzichte van de jaren daarvoor bijna gehalveerd tot 35% (SCP 2003: 303-305). In Europees verband gezien is dat vergelijkenderwijs geen extreem negatieve uitslag, maar van een high trust country kan sinds Pim Fortuijn de 'puinhopen van Paars' meende te ontdekken, niet meer gesproken worden.

In 2004 is in het ROS-onderzoek de vraag naar de tevredenheid met regering en overheid niet opnieuw gesteld. De Nederlandse bevolking kreeg nu een aantal zogenoemde ladders van Cantril voorgelegd met de vraag op welke van de tien sporten de Nederlandse samenleving vijf jaar geleden stond en nu staat. Dat is uiteraard een veel algemenere vraag, maar in het antwoord klinkt de herinnering aan betere tijden en aan positievere enquêteresultaten duidelijk door (tabel 1.2). Het jaar 1999 waardeert de Nederlandse bevolking terugkijkend gemiddeld met ruim een zeven, voor 2004 komt de waardering gemiddeld nog niet op een vijf uit. Het jaar 1999 krijgt van bijna 8% van de bevolking een onvoldoende toebedeeld en van 76% het cijfer zeven of hoger, voor 2004 is dat respectievelijk 50% en bijna 20%. Een enorme verschuiving in negatieve richting.

Het oordeel over de toekomst, zowel over vijf als over twintig jaar, is iets positiever getoontzet, maar meer dan een gemiddelde waardering van net boven de vijf zit er toch niet in. De meningen tenderen wel wat meer naar de extremen. Ruim 45% van de bevolking verwacht over vijf jaar een onvoldoende voor de Nederlandse samenleving te moeten geven, maar bijna 30% denkt toch aan minstens een zeven en voor het jaar 2020 geldt dat voor ruim 36%. Niettemin is het beeld duidelijk: aan het einde van de vorige eeuw ging het heel goed met Nederland, inmiddels is dat veel minder het geval en het optimisme over een echte verbetering van de situatie is niet erg groot.

Tabel 1.2 Oordeel over de Nederlandse samenleving in rapportcijfers, bevolking van 16 jaar en ouder, 2004 (in procenten)

	5 jaar geleden	nu	over 5 jaar	in 2020
10 allerbeste	2	-	-	1
9	7	1	1	3
8	34	3	7	12
7	33	15	21	21
6	16	30	25	20
5	5	25	19	16
4	1	15	13	10
3	-	7	9	8
2	1	2	3	5
1 allerslechtste	-	1	2	5
	(n = 2161)	(n = 2165)	(n = 2159)	(n = 2148)

Bron: SCP (TOS'04)

Vrouwen beoordelen de huidige situatie van de Nederlandse samenleving over het algemeen nog wat negatiever dan mannen. Van de vrouwen spreekt ruim de helft het oordeel 'onvoldoende' uit, bij de mannen is dat ongeveer 45%. Het oordeel wordt ook geleidelijk negatiever naarmate men ouder is. In de jongste leeftijdsgroep van 16-24 jaar geeft 25% een cijfer zeven of hoger en ruim 40% een vijf of minder, bij de 75-plussers is dat respectievelijk 16% en 60%. Opleiding speelt hier duidelijk een rol bij, want het verschil tussen hoog- en laagopgeleiden is zelfs nog uitgesprokener dan het leeftijdsverschil: van de mensen met de laagste opleiding – naar verhouding veel ouderen – is bijna twee derde negatief in het oordeel, van de hoogst opgeleiden is dat ruim een derde. Van hen is zelfs 30% uitgesproken positief tegen 23% van de laagst opgeleiden. Zoals op grond van eerder onderzoek (Dekker 2002) al te verwachten was, is het oordeel over de stand van zaken in Nederland van degenen die zeggen dat ze in geval van verkiezingen voor de Tweede Kamer nu niet zouden gaan stemmen, in het algemeen wat negatiever dan van degenen die aangeven dat dan zeker wel te doen. Niettemin oordeelt de helft van de would-be stemmers negatief over de situatie in Nederland tegenover zelfs twee derde van de niet-stemmers.

De aanhangers van de regeringspartijen van Balkenende-II tonen zich het meest (gematigd) positief, de aanhang van D66 voorop. Veel minder content met de situatie zijn degenen die PvdA, SP of LPF hun steun zouden geven, maar het zwartste oordeel blijft voorbehouden aan de SGP-stemmers: twee derde van hen geeft een onvoldoende, meer dan de helft daarvan zelfs een zware onvoldoende. SP, LPF en SGP zijn in het Nationaal Kiezersonderzoek 2002-2003 ook de partijen van degenen die het meest ongelukkig zijn met de Europese integratie.

In *De sociale staat van Nederland 2003* kon over de stemming onder de Nederlandse bevolking al concluderend worden vastgesteld dat de ‘onvrede die er is, zich primair (richt) op de samenleving als geheel en op de politiek (...). Het publieke debat concentreert zich sterk op het sturingsvermogen van de politiek, de rechtshandhaving door de overheid en op de gebreken in de voorzieningen voor onderwijs, zorg, veiligheid, leefbaarheid en mobiliteit’ maar, zo wordt er meteen aan toegevoegd, ‘de opinies over deze onderwerpen lijken echter evenmin als de rampen en het politieke tumult, invloed te hebben gehad op de persoonlijke geluksbeleving en tevredenheid’ (SCP 2003: 335). In het algemeen is de Nederlander opvallend tevreden met de kwaliteit van zijn eigen leven. Tussen 1999 en 2002 steeg het aandeel in de bevolking van de mensen die zich op de hoogste sporten van de kwaliteit-van-levenladder plaatsten (sport 9 en 10) van 13% naar 21%, terwijl 57% zich in beide jaren op de sporten 7 en 8 tevreden toonde. Slechts 5% (in 1999 was dat nog 9%) beoordeelde de kwaliteit van het eigen leven als onvoldoende of slecht (SCP 2003: 294, bewerking van tabel 13.2).

Op een eenvoudig tevredenheidsschaaltje sprak de Nederlandse bevolking zich in het TOS-onderzoek weer uit over de tevredenheid met het eigen leven nu, zie tabel 1.3.

Tabel 1.3   **Tevredenheid met het huidige eigen leven, bevolking van 16 jaar en ouder, 2004**
(in procenten)

buitengewoon tevreden	3
zeer tevreden	28
tevreden	50
tamelijk tevreden	14
niet zo tevreden	4

Bron: SCP (TOS'04) (n = 2233)

Van een groeiende ontevredenheid met het eigen leven is tussen 1999 en 2004 nauwelijks een spoor te bekennen. Integendeel zelfs, de overgrote meerderheid is tevreden tot buitengewoon tevreden. 4% van de tevredenen kiest zelfs voor de uitspraak die de hoogste mate van tevredenheid inhoudt. Een sterk vergelijkbaar beeld ontstaat wanneer we kijken naar de beoordeling van de eigen gezondheid. Bijna 20% van de bevolking beoordeelt in TOS'04 de eigen gezondheid als zeer goed, bijna 60% als goed en slechts 3% als slecht of zelfs zeer slecht. Hoe beter de gezondheid, hoe positiever ook het oordeel over het eigen leven. Van degenen die zeer of buitengewoon tevreden zijn met het eigen leven, is meer dan 90% naar eigen zeggen goed tot zeer goed gezond, van degenen die niet zo tevreden zijn, is dat 34%. Eenzelfde percentage uit deze groep noemt de eigen gezondheid slecht tot zeer slecht, bij de meest tevreden groep valt er niemand in deze categorieën. De tevredenheid met het eigen leven heeft dus meer te maken met hoe het met iemand persoonlijk gaat dan met de stand van zaken in de samenleving.

1.3.3 De ongewenste toekomst

Het verschil tussen het oordeel over het eigen leven en de eigen gezondheid enerzijds en het oordeel over de Nederlandse samenleving als geheel anderzijds blijft opmerkelijk. Misschien krijgt hier het aloude adagium *private wealth, public squalor* een nieuwe betekenis. Nu niet in eerste instantie als kritiek op een verkeerde politieke keuze (al speelt ook dat wel), maar als kritiek op een onvermogen van de politiek de samenleving en de verzorgingsstaat dezelfde hoge kwaliteit te (blijven) geven, die de burger in zijn persoonlijke leven heeft weten te bereiken. Uiteraard schrijft de burger zijn huidige persoonlijke welvaart, goede gezondheid en algemene welzijn minder toe aan de effecten van politieke keuzen uit het verleden dan aan zijn eigen kwaliteiten, zijn eigen inzet en natuurlijk ook wat geluk. Het verschil tussen zijn *private wealth* en de *public squalor* om hem heen, ziet hij als een falen van de politiek en een tekortschieten door de overheid.

Dertig of veertig jaar geleden, toen de relatie tussen de verbetering van de positie van de individuele burger en de politieke besluitvorming voor iedere burger in zijn of haar eigen leven heel direct zichtbaar was, lag dat toch anders. In de jaren vijftig brachten de eerste ontvangers van de AOW zelfs persoonlijk hun dankbaarheid ten opzichte van minister-president Drees tot uitdrukking. In de jaren zestig kwamen de nieuwe Bijstandswet en de AWBZ nog tot stand met kamerbrede steun, in het volle en trotse besef dat het hier om fundamentele verbeteringen van de positie van de individuele burger ging. De Melkertbanen zullen achteraf mogelijk het sluitstuk blijken te zijn geweest van deze ontwikkeling.

De politiek wordt over het algemeen nu eerder gezien als de plaats waar de verslechtering van de positie van de individuele burger besloten wordt. In het TOS-onderzoek overheersen op het gebied van de verworven rechten, de sociale zekerheid en de verzorgingsstaat de negatieve verwachtingen. Het wordt niet simpelweg allemaal slechter en minder door de natuurlijke loop der dingen of uit economische noodzaak, het wordt slechter en minder gemaakt door toedoen van de politiek en overheid zelf. Met weinig uitzonderingen verwachten burgers dat de overheid minder voor hen gaat doen en dat de politiek hen vooral verworven rechten zal afnemen. Bijna steeds verwacht een meerderheid van twee derde tot meer dan driekwart van de bevolking dat in de jaren tot 2020 op zulke uiteenlopende terreinen als arbeidstijd, pensioenleeftijd, onderwijs, gezondheidszorg en sociale zekerheid de huidige regelingen en voorzieningen vervangen worden door arrangementen die zij vrijwel zonder uitzondering als 'onwenselijk' beschouwt. Meer eigen verantwoordelijkheid en meer afhankelijkheid van de eigen sociale omgeving.

81% van de Nederlanders verwacht dat in 2020 'ouders veel meer moeten betalen voor het basis- en voortgezet onderwijs dan nu', slechts 6% vindt dat ook wenselijk. En 85% verwacht dat studenten in het hoger onderwijs meer zelf voor de financiering van hun opleiding moeten zorgen, 10% zou dat ook wenselijk vinden. Dit patroon herhaalt zich: 80% voorziet dat in 2020 'mensen met hogere inkomens betere zorg krijgen dan mensen met lage inkomens', maar bijna 90% zou het (zeer) onwenselijk

vinden dat mensen die meer betalen, betere zorg krijgen. Zowel de aftrekmogelijkheden voor de hypotheekrente als de omvang van de huursubsidie zijn naar verwachting in 2020 aanmerkelijk beperkt en in beide gevallen vindt een ruime meerderheid van de bevolking dat niet wenselijk. De werktijden zullen langer worden en de pensioenleeftijd zal omhoog gaan, zo wordt vrij algemeen verwacht, maar 'niemand' wil dat. Bij de pensioenleeftijd valt dat trouwens nog mee, want in vrijwel alle leeftijdsgroepen – de oudere meer dan de jongere overigens – vindt ongeveer 40% dat de pensioenleeftijd op 65 jaar zou mogen komen te liggen. Ongeveer een derde – in de groep van 35 tot 55 jaar wat meer – kiest voor 60 jaar als pensioenleeftijd en 10% voor begin zestig.

Burgers is niet gevraagd in hoeverre zij dat wat ze niet wenselijk vinden, misschien toch wel als noodzakelijk of onvermijdelijk zien. Om te kunnen vaststellen of de politiek erop mag rekenen dat er voor de verwachte maatregelen en ingrepen ook een maatschappelijk draagvlak is, is dat inzicht eigenlijk wel nodig. Uit de antwoorden blijkt wel dat de burgers in het algemeen goed geïnformeerd zijn over de ontwikkelingen en zich er zeker niet door laten verrassen. Hun toekomstbeeld is realistisch en tegelijkertijd op veel gebieden ook nogal pessimistisch: zo verwacht driekwart dat het in 2020 moeilijker is dan nu om van een uitkering (ww, wao, Bijstand, AOW) rond te komen. Slechts 1%-3% gelooft dat het dan juist gemakkelijker zal zijn.

Burgers hebben politiek niet veel meer te winnen, zo lijkt het, maar wel veel en ook persoonlijk steeds meer te verliezen door toedoen van de politiek. Ze verwachten dat in veel groteren getale dan ooit eerder en ze verwachten bovendien dat het om een groot verschil gaat. Om zich heen constateren ze een verlies aan levenskwaliteit en een vermindering van de beschikbaarheid en toegankelijkheid van voorzieningen, die 'vroeger' als vanzelfsprekend voor hen stonden opengesteld. Nu komt ook het moment dat onder de noemer van meer 'eigen verantwoordelijkheid' de vanzelfsprekendheid verdwijnt van een kortere werkweek en een korter werkend leven, van een goed pensioen en een goede uitkering bij ziekte en arbeidsongeschiktheid.

Naast het vertraagde beloven van meer wordt nu en in de toekomst het geloofwaardig verkopen van minder een cruciale en uiteraard ook heel moeilijke opgave van de politiek. Het wordt al zichtbaar dat de politieke beloften nu vooral in de richting gaan van meer veiligheid, meer verantwoording, meer regelhandhaving, meer toezicht en misschien ook meer kwaliteit in plaats van meer bureaucratie, terwijl de verkoopargumenten voor minder verzorgingsstaat vooral gezocht worden in verwijzingen naar de twijfelachtige houdbaarheid van het huidige systeem en de noodzaak Nederland economisch internationaal weer een betere concurrentiepositie te bezorgen. De burgers lijken eerder gevoelig voor het bestrijden van het oneigenlijke gebruik en het misbruik van de sociale voorzieningen. In 2002 gaf meer dan de helft van degenen met betaald werk aan misbruik te vermoeden bij het beroep op de ww en de wao, 40% vermoedde dat ook bij de Bijstandswet (SCP 2002: 378, tabel 7.7). De macro-economische overwegingen zullen voor de meeste burgers processen van lange adem zijn, waarvan zij vooral de concrete effecten op de toegankelijkheid

van de sociale voorzieningen en de hoogte van de uitkering vrezten. Het beeld van de Nederlandse samenleving zal erdoor veranderen, de inkomensongelijkheid zal toenemen en zeker ook het verschil tussen uitkeringen en lonen. 77% van de Nederlanders verwacht dat dit in 2020 het geval is.

Erg groot is het vertrouwen niet, dat het de overheid zal lukken greep te krijgen op de kwesties van veiligheid, rechtshandhaving en criminaliteitsbestrijding. Meer dan driekwart van de Nederlanders gelooft niet dat in 2020 wetten en regels beter nageleefd worden. Zeker ten aanzien van de criminaliteit is de verwachting op alle fronten erg negatief en is er nauwelijks hoop dat de overheid hier effectief tegen op zal weten te treden. Naar verwachting wordt ook dat steeds meer een zaak van eigen verantwoordelijkheid en particulier initiatief, in ieder geval op het gebied van de preventie en het toezicht. Opvallend veel burgers vinden dat niet eens onwenselijk, zoals ook ruim 80% geen bezwaar heeft tegen meer cameratoezicht. Met andere woorden, de overheid doet en geeft minder, neemt meer en laat meer aan de burger over. Geen politieke partij zal dat als programma willen voeren.

1.3.4 Tussen zorg en hoop

Vragen we de mensen om zelf te verwoorden over welke zaken ze zich voor de toekomst het meest zorgen maken, dan kunnen de 4000 antwoorden (gemiddeld bijna twee per respondent) in een aantal categorieën ondergebracht worden, zie tabel 1.4.

Tabel 1.4 Zorgen^a over Nederland in de toekomst, bevolking van 16 jaar en ouder, 2004 (in procenten)

criminaliteit	misdaad, tasjesroof, onveiligheid op straat, drugs (lage straffen)	24
persoonlijk	eigen toekomst of die van (klein)kinderen, eigen gezondheid	22
normen en waarden	(in)tolerantie, gemakzucht, egoïsme, materialisme, individualisering, gebrek aan respect	19
voorzieningen, verzorgingsstaat	gezondheidszorg, onderwijs, woningbouw, overheids-financiën, bezuinigingen	16
veiligheid	veiligheid algemeen	15
buitenlanders	asielzoekers, multiculturele samenleving, ook: fundamentalisme, islam	15
terrorisme, orde	agressie, (zinloos) geweld	13
materiële zekerheid	sociale zekerheid, werkloosheid, kosten levensonderhoud	13
ouderen	vergrijzing, pensioenen, zorg voor ouderen	10
milieu en natuur	klimaat, natuurrampen, overbevolking, geen groen meer	9
solidariteit	(on)gelijkheid, arm-rijk, gemeenschapszin, zorgzame samenleving	7
overheid, bestuur	politiek, regels handhaven, gedogen, fraude	7
economie	economische groei, arbeidsmarkt, ook: technologie	5
Nederland internationaal	Nederland in Europa, Europese Unie, Nederlandse identiteit, open grenzen	4
jongeren	(niet de eigen kinderen)	4
internationaal	oorlog en vrede, honger	3
godsdienst	geloof (niet islam)	1

a Het betreft hier een open vraag, waar de meeste respondenten minstens één en bijna niemand meer dan vier antwoorden op hebben gegeven. De antwoorden zijn geclusterd per thema en in de tabel wordt een indruk gegeven van de aard van de antwoorden per thema. De percentages hebben betrekking op het aantal respondenten dat het desbetreffende thema heeft genoemd.

Bron: SCP(TOS'04) (n = 1899)

De erg algemeen geformuleerde antwoorden zijn in tabel 1.4 niet meegenomen. Op het eerste gezicht is al duidelijk dat behalve de persoonlijke zaken vooral veiligheid (criminaliteit, fundamentalisme, terrorisme, agressie) een grote bron van zorg is (Boutellier 2002), naast gebrek aan normen en waarden (WRR 2003) en de houdbaarheid van de voorzieningen van de verzorgingsstaat. 'Buitenlanders' in de betekenis van asielzoekers of moslims zijn minder hoog op de zorgenlijst gerangeerd dan misschien verwacht, maar wel nog voor zorg over de sociale zekerheid en de pensioenen. Internationale politieke vraagstukken staan niet hoog genoteerd en dat geldt eveneens voor de nationale politiek en de kwaliteit van het bestuur. Dat heeft zeker ook met de aard van de vraagstelling te maken. We hebben niet gevraagd wat men politiek belangrijk vindt voor de toekomst, maar waarover men zich zorgen maakt. Dat lokt onvermijdelijk wat meer op gevoel gebaseerde antwoorden op.

Aardig is het de zorgenlijst te confronteren met de catalogus van de hoop. ‘Als u zich probeert een beeld te vormen van Nederland in de toekomst, kunt u dan in een paar trefwoorden aangeven waarop u hoopt?’ De antwoorden (tabel 1.5) laten zien dat men dan vooral denkt in termen van meer solidariteit (bijna 25% geeft dat als antwoord), hoopt op meer veiligheid (23%), ook graag een herstel van normen en waarden zou zien (23%) en eveneens opteert voor het behoud van de verzorgingsstaat (15%). De meer persoonlijke wensen komen nog net voor de verzorgingsstaat, die weer gevolgd wordt door hoop op meer materiële zekerheid en een oplossing voor internationale problemen. Naarmate mensen positiever oordelen over de situatie waarin de Nederlandse samenleving zich nu bevindt, is hun hoop voor de toekomst minder materieel van karakter. Niettemin, voor vrijwel iedereen geldt dat solidariteit, veiligheid en ‘waardigheid’ de trefwoorden van de hoop zijn.

Tabel 1.5 Hoop^a voor Nederland in de toekomst, bevolking van 16 jaar en ouder, 2004 (in procenten)

solidariteit	25
veiligheid	23
normen en waarden	23
persoonlijke zaken	23
verzorgingsstaat	15
materiële zekerheid	13
internationaal	10
criminaliteitsbeheersing	7
buitenlanders	7
ouderen	6
overheid, bestuur	6
milieu en natuur	5
Nederland internationaal	4
terrorismebestrijding	4
jongeren	1
godsdienst	1

a Antwoorden op de open vraag ‘Als u zich probeert een beeld te vormen van Nederland in de toekomst, kunt u dan in een paar trefwoorden aangeven waarop u hoopt?’ samengevat in categorieën.

Bron: SCP (TOS'04) (n = 1960)

1.3.5 De gewenste toekomst

Iets daarvan is terug te vinden in de verdeling van de waardering voor verschillende toekomstbeelden. ‘Hoe moet Nederland zich volgens u in de komende twintig jaar ontwikkelen?’ De respondenten kregen een korte tekst voorgelegd met het verzoek om honderd punten naar eigen smaak te verdelen over de vier geschetste toekomstbeelden (zie kader). Alle punten mochten ook aan één beeld gegeven worden, dat hebben maar weinigen gedaan. De voorkeur van de meeste respondenten gaat duidelijk uit naar een ‘samenleving met gevoel voor gezamenlijkheid’. Bijna 10% gaf

er zelfs meer dan vijftig punten aan, tegen nog geen 2,5% voor het minst populaire scenario 'de prestatimaatschappij'. Dat kreeg van bijna 30% van de respondenten zelfs geen enkel punt. Het beeld van een samenleving van 'internationaal en nationaal gemeenschappelijk welzijn' komt op de tweede plaats en de 'besloten, veilige en leefbare samenleving' op de derde plaats.

Vier toekomstbeelden

1 De prestatimaatschappij

Door een vrije markt, meer economische groei en meer individuele welvaart. Zolang het met onze economie goed gaat, gaat het goed met ons en andere (ook arme) delen van de wereld.

We moeten zorgen dat we blijven groeien, presteren, sneller vooruitgaan, mooier en beter zijn. Concurrentie tussen landen, mensen en bedrijven is goed; het verhoogt de kwaliteit en de efficiency en houdt de prijzen scherp. Ook biedt het meer mogelijkheid tot zelfontplooiing. Presteren en geld verdienen zijn belangrijk. We willen een luxe, comfortabel en vooral ook stimulerend leven leiden, in een omgeving die veel kansen en uitdagingen biedt.

Te veel bemoeienis en betutteling van de overheid stellen we niet op prijs. Meer efficiency betekent ook een kleinere overheid dus meer privatiseren en minder uitkeringen. Iedereen moet voor zichzelf zorgen en voor zichzelf opkomen. We regelen onze zaken zelf wel: je moet het zelf doen!

2 De besloten, veilige en leefbare samenleving

Behoud van onze welvaart en cultuur

We maken ons zorgen om onze veiligheid en onze welvaart. We moeten meer opkomen voor onszelf en onze eigen cultuur en onze normen en waarden niet laten verwateren. De politiek moet goed naar de problemen van de mensen luisteren. Nederland is Nederland niet meer. Het toenemend terrorisme en de open grenzen vormen een bedreiging voor ons allen. De politiek moet deze bedreigingen wegnemen; de overheid heeft vooral als taak ons te beschermen.

Onze eigen problematiek is belangrijker dan die van Europa en de rest van de wereld. Van een verenigd Europa is toch geen sprake, daarvoor lopen de meningen, visies en belangen van de landen te veel uiteen. We zijn niet verantwoordelijk voor het oplossen van de sores van een ander; bovendien is het de vraag of we de ander wel kunnen helpen. De verzorgingsstaat is niet meer van deze tijd en maakt mensen lui. Laat maar meer aan de markt over: loon naar werken. We willen geen belasting betalen zonder daar daadwerkelijk iets voor terug te zien.

Op deze manier behouden we wat we hebben en kunnen we een leuk en comfortabel leven leiden.

3 Het internationale en nationale gemeenschappelijk welzijn

Zorg en welzijn in de hele wereld en onze eigen samenleving

Geld alleen maakt niet gelukkig, ook kwaliteit van het leven (van jezelf en van anderen in de wereld) is belangrijk. Je hebt wat voor anderen in de samenleving over en bent er ook verantwoordelijk voor. Je bent bereid daar iets van jezelf voor in te leveren.

Maatschappelijke problemen als veiligheid, zorg voor ouderen en kinderen, honger in de derde wereld en milieu kunnen niet door de marktwerking worden opgelost. Overheden en maatschappelijke instellingen moeten hiervoor zorgen. Collectieve voorzieningen zijn onmisbaar.

Vrijheid en materiele welvaart zijn belangrijk, maar binnen bepaalde, geaccepteerde grenzen.

4 Een samenleving met gevoel voor gemeenschapszin

Zorg en welzijn in onze eigen, directe sociale leefomgeving

We willen de 'menselijke maat' weer in ons leven terugbrengen. We kunnen ons zorgen maken om de hele wereld en Europa, maar daar hebben we als individu toch niet veel invloed op. Dat staat veel te ver van ons af. Veel belangrijker is dat het met onszelf en onze eigen directe sociale leefomgeving goed gaat. Er is meer aandacht voor elkaar. De overheid staat dichterbij de mensen; de lokale overheid speelt een grote rol. Het hoeft allemaal niet verder, uitdagender, hoger, meer en sneller. We zijn meer op elkaar ingesteld en vrijwilligerswerk is ook belangrijk in de voorziening van allerlei behoeften op het gebied van zorg. Elkaar aanspreken op elkaars gedrag; meer sociale controle. We hebben behoefte aan meer gemeenschapszin; met eigen initiatieven komen om anderen te verzorgen en om de kwaliteit van onze eigen woon- en leefomgeving te verbeteren.

We moeten niet meer zo langs elkaar heen leven; we moeten iets voor een ander over hebben zonder dat je daar iets voor terugvraagt. Het vertrouwen in elkaar moet weer terugkomen.

De vier toekomstbeelden zijn ontleend aan de concept-Duurzaamheidsverkenning, die het Milieu- en Natuurplanbureau/Rijksinstituut voor volksgezondheid en milieu in voorbereiding heeft (MNP 2004). Ze zijn gebaseerd op de scenario's die ten behoeve van het klimaatonderzoek ontwikkeld zijn. In een in opdracht van het MNP/RIVM uitgevoerde enquête van TNS/NIPO ten behoeve van de duurzaamheidsverkenning bleek 8% van de Nederlanders de voorkeur te geven aan het beeld van de 'prestatie maatschappij', 22% gaf de voorkeur aan 'internationaal en nationaal gemeenschappelijk welzijn', 33% aan de 'besloten, veilige en leefbare samenleving' en 37% aan de 'samenleving met gevoel voor gemeenschapszin'. De minste en de meeste voorkeur gaat dus in beide enquêtes uit naar dezelfde samenlevingsbeelden.

1.4 De traditie als toekomst

Hoewel in het beeld van de Nederlandse samenleving nu en in de toekomst naar het woord van Johan Huizinga uit 1935 'de schaduwen van morgen' overheersen, klinkt in de antwoorden op de vraag naar wat men voor de toekomst hoopt, onmiskenbaar het verlangen door naar een samenleving waarin de waarden van het burgerlijke samenleven weer de overhand hebben. Er klinkt zeker nostalgie in door naar een verleden dat in die ideale vorm nooit bestaan heeft, maar het blijft opmerkelijk dat het juist niet de eigentijdse waarden als 'presteren' en 'concurreren' zijn, die maatschappelijk de voorkeur krijgen. Althans niet in Nederland, waar ABN-AMRO meer dan symbolisch een rapport over de positie van het Nederlandse bedrijfsleven in Europa de titel meegaf *Concurreren kun je leren* (Klene 2004). Hofstede (2004) mag in de relatief sterke afwijzing van de prestatie maatschappij als ideaal voor de toekomst een bevestiging zien van zijn onderzoeken, waarin Nederland met de Scandinavische landen het laagst blijkt te scoren op de sterk op presteren en concurreren gerichte Masculiniteitsindex van alle meer dan vijftig in de vergelijking opgenomen landen.

Sociale cohesie en sociale inclusie, het gevoel bij elkaar te horen en voor elkaar verantwoordelijk te zijn, worden in niet-masculiene samenlevingen hoog gewaardeerd. In intercultureel vergelijkend onderzoek onderscheidt Nederland zich bijzonder als een samenleving met sterk egalitaire, consensusgerichte en feminiene trekken, tot uitdrukking komend in een geringe sociale afstand tussen burgers, een behoorlijke tolerantie voor afwijkende opvattingen en een hoge mate van zorgzaamheid voor degenen met wie het minder goed gaat (Hofstede 2004). Wat van buitenaf gezien en in internationale vergelijking nog altijd als kenmerkend opvalt, wordt van binnenuit gezien en in historisch perspectief nu inmiddels kennelijk al gemist. De Nederlanders lijken in meerderheid terug te verlangen naar wat in het recente verleden niet alleen feitelijk het geval was, maar ook normatief als juist werd gezien. De 'masculinisering' van Nederland wordt in politiek en economie als noodzaak gevoeld in het kader van de kansen om internationaal economisch concurrerend te blijven en soms mede gelegitimeerd met een verwijzing naar het oneigenlijke en ook frauduleuze gebruik van voorzieningen die op 'feminiene' solidariteit zijn gebaseerd. Dat levert alles bij elkaar in het ROS-onderzoek een wat verwarrend beeld op, waarin 73% van de Nederlanders nu een strengere selectie voor het hoger onderwijs wenselijk vinden (concurrentie en prestatie), 60% van mening is dat allochtonen misbruik maken van de sociale voorzieningen (te lankmoedige, 'feminiene' solidariteit) en 76% vindt dat legaal hier aanwezige migranten ook dezelfde rechten op sociale zekerheid moeten hebben als de Nederlanders (solidariteit).

Het is gebruikelijk dit soort op het eerste gezicht tegenstrijdige uitkomsten te interpreteren als een signaal van grote onzekerheid. Het is de vraag of dat meteen nodig is. Als jede Konsequenz zum Teufel führt zijn deze uitkomsten ook te lezen als het verlangen naar een betere balans tussen rechten en kansen aan de ene kant en plichten en onmogelijkheden aan de andere kant.

Uit TOS'04 blijkt eigenlijk vooral hoe graag Nederlanders een feminiene cultuur zouden willen combineren met een masculiene structuur: vriendelijk samenleven binnen strenge randvoorwaarden. De grenzen dicht, wangedrag gestraft, misbruik tegengegaan. Impliciet klinkt hierin ook een verlangen door naar solidariteit met een tweezijdig karakter: de rijken, gezonden, sterken komen op voor de armen, zwakken en zieken, maar omgekeerd nemen zij niet meer dan hun rechtens toekomt en dat ook niet langer dan strikt noodzakelijk. Het eerste kan wettelijk relatief gemakkelijk afgedwongen en in de toekomst opgedrongen worden, het tweede vraagt om een vorm van controle die moeilijk uit te voeren is en zich naar het oordeel van de bevolking tot nu toe nog weinig effectief heeft getoond.

Het is niet moeilijk in het toenemende verlangen naar een minder 'onpersoonlijke samenleving' ook de weerslag te zien van het in 2002 zo dramatisch gebleken ongenoegen van veel kiezers met een onpersoonlijke politiek en afstandelijke politici. Verrassend is het dan wel in het TOS-onderzoek te moeten vaststellen dat niet alleen bijna de helft van de respondenten verwacht dat 'in 2020 beslissingen minder door politici en vaker door deskundigen' genomen worden, maar dat bijna twee derde dat ook tamelijk tot zeer wenselijk vindt. Ongeveer dezelfde verdeling zien we bij de vraag of politici in 2020 'minder rekening houden met hun ambtenaren en adviseurs': de helft acht dat onwaarschijnlijk (16% weet het niet) en eveneens de helft zou zo'n gedragslijn tamelijk tot zeer onwenselijk vinden. 16% zou het wel wenselijk vinden dat politici minder naar ambtenaren en adviseurs zouden luisteren. In het algemeen is bijna 60% van mening dat beslissingen over belangrijke kwesties minder door regering en parlement en meer in overleg tussen belangenorganisaties genomen moeten worden; 20% vindt dat onwenselijk en 50% onwaarschijnlijk dat het zover zal komen. Het klinkt allemaal eerder bureaucratisch en technocratisch dan democratisch, laat staan meer 'persoonlijk'.

Waarschijnlijk moeten deze uitkomsten echter vooral gelezen worden als een uiting van gering vertrouwen in de politiek en in politici om in belangrijke kwesties 'zakelijk', dat wil zeggen rationeel en resultaatgericht, te handelen. Uit de antwoorden op de verschillende vragen rijst het profiel op van de moderne politicus als pragmatisch, persoonlijk en perspectief biedend. Hoe moeilijk het is dat te zijn en te blijven, blijkt wel uit het lot van de prototypen: Bill Clinton wordt nu pas volmondig erkend als drager van deze kwaliteiten, Tony Blair stelt teleur in het realiseren van de beloften waarvan hij de verpersoonlijking was.

Het zoeken naar een reciproque solidariteit met voor ieder van beide partijen een aparte, maar complementaire opdracht is in die termen maar zeer beperkt terug te vinden in het regeringsprogramma van Balkenende-II, waarin het accent zoveel meer ligt op de eigen verantwoordelijkheid van burgers om zelf in hun levensonderhoud te voorzien en zelf zorg te dragen voor degenen die hen nabij zijn.

Uit de zorgen over de samenleving van morgen spreekt angst voor verlies van veiligheid en zekerheid, in economisch en sociaal opzicht. Dit is het gebied waar burgers bij uitstek en altijd al de twee belangrijkste taken van de politiek en de overheid

in vredetijd gesitueerd zien: het beschermen van de fysieke veiligheid in het persoonlijke en openbare leven en het garanderen van de materiële zekerheid voor de toekomst. Al naar gelang de economische en maatschappelijke situatie kunnen prismaat en accent wisselen. Op de derde plaats van wat voor de politiek van belang is, komt dan de immateriële taak de vrijheid van meningsuiting te beschermen en de samenleving minder onpersoonlijk te maken (SCP 2003: 297, tabel 13.5). Dat laatste aspect klinkt wel duidelijk door in de catalogus van de hoop en in de toekomstbeelden van de meest gewenste samenleving, maar begrijpelijkerwijs wat minder in de zorgenlijst. Tussen 1992 en 2002 nam de urgentie van het gevoel dat de samenleving minder onpersoonlijk zou moeten worden, en de opvatting dat de politiek daar een essentiële taak in heeft, toe van 31% tot 43% en schoof daarmee op van de achtste naar de vijfde plaats in de rangorde van taken. De TOS'04-gegevens bevestigen deze ontwikkeling.

In de schaduwen van morgen hoopt men stilletjes op een zonnigere toekomst. De verwachtingshorizon wordt beperkt door de zorgen van nu, de wensen liggen in de zorgen besloten zonder dat de oplossingen voor de problemen altijd bekend zijn en de hoop is een utopische reflectie op het verleden van de Nederlandse samenleving. Politiek is daar op nationaal niveau wel degelijk inspiratie aan te ontleen, omdat uit de confrontatie van zorgen en wensen een nieuw perspectief naar voren komt, dat zelf richtinggevend is. Alleen, het is niet de richting waarin de politiek zich nu beweegt of zelfs kan bewegen. Het grote probleem is immers dat de keuzen die politiek gemaakt moeten worden, steeds minder alleen of zelfs maar hoofdzakelijk nationaal bepaald zijn, laat staan een simpele afspiegeling kunnen zijn van de wil van de kiezers of de wens van de samenleving als geheel. In een land met een open economie als Nederland, ingebonden bovendien in het steeds dominanter wordende regelgevende kader van de Europese Unie, wordt de invloed van externe factoren steeds groter. Heteronomie in plaats van autonomie, een ontwikkeling die niet meer gekeerd kan worden. In het TOS-onderzoek blijkt op veel gebieden dat de verwachtingen van de burgers over de toekomst sterk afwijken van wat zij wenselijk vinden. Voor de nationale politiek zal het, waar dat het gevolg is van beslissingen over bijvoorbeeld de inrichting van de verzorgingsstaat, de kunst zijn de burgers te overtuigen van de noodzaak van aanpassing aan de veranderende economische omstandigheden. Op een aantal gebieden – criminaliteitsbestrijding, volkshuisvesting, gezondheidszorg, onderwijs, integratie – is het verschil tussen verwachting en wenselijkheid te lezen als een directe opdracht aan de politiek en de overheid zelf. Reactief als het gaat om internationale economische en politieke ontwikkelingen, proactief als het gaat om nationale discrepanties tussen wenselijkheid en werkelijkheid.

1.5 Een beperkte toekomst

Zoals altijd bevat ook het *Sociaal en Cultureel Rapport 2004* erg veel cijfers, de meeste nog van recente datum. De internationale vergelijking wordt daardoor moeilijk, omdat maar van weinig landen al zo 'jonge' gegevens beschikbaar zijn. Vergelijkingen

op basis van gegevens voor het jaar 2000 zijn inmiddels wel mogelijk, maar zijn maar beperkt bruikbaar om tot een nadere bepaling van de positie van Nederland nu te komen. Geoff Mulgan, een van de belangrijkste beleidsadviseurs van Tony Blair, maakte begin 2004 ten behoeve van de Britse regering een overzicht van mondiale trends en een vergelijking tussen landen op basis van hun prestaties op een aantal belangrijke beleidsterreinen (Mulgan 2004). Het beeld dat in het *Sociaal en Cultureel Rapport 2000* voor Nederland in Europese vergelijking kon worden gemaakt, kreeg nog meer profiel. Mulgan gebruikte vooral gegevens uit het jaar 2000, toen Nederland in veel opzichten zijn beste jaar ooit beleefde. Nummer negen op de wereldranglijst van inkomen per hoofd van de bevolking, nummer een in productiviteit, nummer zeven op de Human Development Index, nummer zes in tevredenheid met het eigen leven, nummer zes in arbeidsparticipatie, nummer vier in sociale zekerheid, nummer vijf in sociale gelijkheid, nummer vijf in afwezigheid van armoede bij kinderen, nummer zeven in patenten, nummer zeven in economische groei na 1990, en zo gaat het nog een poosje door. Bijna altijd bij de eerste tien landen van de westerse wereld. De Scandinavische landen scoren meestal nog net wat beter en de Verenigde Staten scoren extremer, zowel naar boven als naar beneden.

Waar Nederland op dit moment op al deze verschillende indices staat, is nog niet bekend. In de afgelopen jaren zijn we op de meeste ranglijsten wel enkele plaatsen gezakt – of door anderen ingehaald – maar erg dramatisch zijn de verschillen in internationale vergelijking niet. Nationaal wordt daar toch anders over gedacht en bestaat er wel degelijk het beeld van een snel groeiende achterstand door te hoge loonkosten (het minimumloon in de Verenigde Staten is nauwelijks 60% van het Nederlandse minimum), te lage arbeidsparticipatie, te weinig innovatie en te geringe groei van de productiviteit. Dat heeft in verschillende vormen weer zijn weerslag op de kosten van de sociale zekerheid, de zorg en het onderwijs. Met het oog op de vergrijzing die zich in Nederland versneld zal manifesteren wanneer vanaf 2008 de ‘babyboom-generatie’ met pensioen gaat, is een hogere arbeidsparticipatie wenselijk. Na 2020 zullen de baby-boomers ook meer zorg nodig hebben en dat zal nog een zwaar additioneel beslag op mankracht en middelen leggen. Het is niet te zeggen tot welke hoogte de huidige werkloosheid zal stijgen noch hoe lang met een hoog niveau van werkloosheid gerekend moet worden. De kosten van de sociale zekerheid lopen er in ieder geval fors door op en er lijkt weinig kans op dat de doelstellingen van een hogere arbeidsparticipatie in het kader van de Lissabon-afspraken gehaald zullen worden. Op dit moment is er sprake van een daling van het aantal arbeidsplaatsen.

Wat betreft het onderwijs is er vooral groeiende zorg over de vraag of Nederland met zijn naar verhouding geringe financiële inspanning op dit gebied op termijn de internationale concurrentie in een kenniseconomie nog wel aan zal kunnen. Vooral in Azië worden in hoog tempo grote aantallen ingenieurs en informaticaspecialisten klaargestoomd voor een internationale markt, die hoge eisen aan kwaliteit en productiviteit stelt. Bedrijven als Shell, Philips en ABN-AMRO verplaatsen een belangrijk deel van hun informatica-activiteiten naar India, Maleisië, Thailand en China. Nieuwe laboratoria worden in de Verenigde Staten, Canada en China geopend. De overwe-

gingen zijn steeds dezelfde: hoge kwaliteit, veel talent, lage kosten. Voor de echte multinationals komt daar nog als extra overweging bij dat er voor hen in Nederland alleen groei in kosten en geen groei in omzet te verwachten is.

Meer uren per week werken, meer jaren blijven werken, meer mensen aan het werk, het is voor de toekomst waarschijnlijk allemaal nodig, maar het zal het concurrentievoordeel van de landen in Azië niet kunnen opheffen. Daarvoor zijn de verschillen in loonkosten per uur in hun voordeel te groot: hoogwaardig ICT-werk is in India inclusief alle bijkomende kosten voor een kwart tot een derde van de prijs in Nederland te krijgen. Meer mensen meer en langer aan het werk is eerst en vooral van belang om de Nederlandse verzorgingsstaat betaalbaar te houden. Het is de Scandinavische oplossing, die in Nederland moeilijk te realiseren blijft bij de huidige geringe vraag naar arbeidskrachten en het al langer bestaande geringe aanbod aan arbeid van ouderen, vrouwen en allochtonen. Uiteindelijk moet verhoging van de arbeidsparticipatie de basis bieden voor een nieuwe vorm van solidariteit, waarin sociale zekerheid niet meer gezien wordt als het recht op een uitkering maar als de plicht tot het leveren van een bijdrage aan de welvaart van de gemeenschap.

Dit Sociaal en Cultureel Rapport laat zien dat de Nederlanders zelf in het algemeen niet erg optimistisch zijn over hun toekomst, althans niet waar het gaat om de collectieve regelingen rond werk, sociale zekerheid, onderwijs en zorg. Ze zijn zich al opvallend bewust van het feit dat het beleid van de regering verder gaat dan het noodzakelijkerwijs zetten van de tering naar de nering. Over de noodzaak van bezuinigingen is maatschappelijk nauwelijks discussie, wel over de wenselijkheid van een fundamentele herziening van de verzorgingsstaat. Meer dan dertig jaar geleden stelde de Leidse hoogleraar sociologie Van Heek in zijn afscheidscollege dat niemand echt van de verzorgingsstaat houdt (Van Heek 1973). Daar mag misschien een grond van waarheid in zitten, sindsdien is toch wel gebleken dat men in meerderheid de verzorgingsstaat toch niet graag zou missen. Het recht op sociale zekerheid en de zekerheid van sociale grondrechten lijken niet gemakkelijk ingewisseld te worden voor de onzekerheid van een grotere eigen verantwoordelijkheid van de individuele burger, al dan niet onder de patronage van de sociale partners. Het beleid van het kabinet getuigt van een visie op de verzorgingsstaat die niet veel ruimte meer laat voor de 'gemoedrust' waar twintig jaar geleden nog over gesproken kon worden. Ondanks alle kritiek die er bij burgers bestaat op de arrangementen van de verzorgingsstaat en de wijze waarop de regels worden uitgevoerd of omzeild, willen toch weinigen afscheid nemen van het genereuze stelsel dat bijna veertig jaar geleden kamerbreed met trots werd verheven tot een recht.

Het systeem heeft zijn eigen fundamenten ondergraven – rechten en geld veranderen mensen – en is te duur geworden om te kunnen worden volgehouden. Meer eigen verantwoordelijkheid betekent in eerste instantie niet meer keuze en kansen, maar meer onzekerheid en meer verantwoordelijkheid voor anderen in de eigen sociale omgeving. Voor veel mensen zal het dus ook meer afhankelijkheid van anderen inhouden. Uit onderzoek blijkt dat mensen vooral hun directe familieleden en vrienden ook nu al veel zorg en steun bieden, maar als vrijwilligheid noodzaak wordt

en eventueel ook financiële steun zal gaan omvatten, verandert het karakter van de onderlinge betrokkenheid fundamenteel, voor de gever zowel als voor de ontvanger. Dat wordt beseft: veel mensen verwachten dat dit meer aan verantwoordelijkheid en afhankelijkheid de toekomst zal worden, zo blijkt uit de ROS-enquete, maar weinigen vinden dat ook wenselijk. Tot nu toe is het voor hen ook niet duidelijk geworden wat op individueel niveau het voordeel of de aantrekkelijkheid is van wat op het niveau van de samenleving als geheel noodzakelijk blijkt te zijn.

Het beeld van de toekomst is allerminst zo eenduidig als in scenariostudies of extrapolaties graag voorgesteld wordt. De gelijktijdigheid van het ongelijktijdige heerst in de toekomst net zo goed als ongelijkheid in de snelheid en de richting van de verandering. Veel blijft hetzelfde, veel is meer van hetzelfde en veel verandert onvoorspelbaar. Nederland wordt zeker 'internationaler' in die zin dat het onderscheid met de andere westerse landen sociaal, cultureel en economisch minder groot wordt en de invloed van de Europese Unie en ook de Verenigde Staten op alle terreinen van het leven tegelijkertijd steeds voelbaarder. Veel zal in de toekomst meer van hetzelfde zijn, maar juist op de gebieden die het meest gevoelig zijn voor nationale politieke keuzen – de sociale zekerheid en de verzorgingsstaat – worden door grote delen van de bevolking grote veranderingen verwacht en ten dele ook meer sociale ongelijkheid gevreesd. Hoewel dat politiek op zichzelf niet de bedoeling lijkt te zijn, vergroot het toch de kansen op een 'veramerikaansing' van de samenleving. 'The American dream' van het economische en sociale succes wordt niet democratisch verstrekt, maar hoogstens aan ieder individueel voorgehouden als een zelf te verwerkelijken ideaal. Velen halen dat niet, maar dat ontkracht de 'dream' allerminst: de succesvollen zijn het steeds weer herhaalde bewijs dat de droom werkelijkheid kan worden. Voor Amerikanen blijft dat de uitdaging, voor Europeanen – en zeker voor Nederlanders – is het eerder een bedreiging. In de verwachtingen voor de toekomst is in Europa dan ook niets te merken van het licht manische dat in Amerika als normaal geldt en als optimisme en ondernemingszin te boek staat. De stemming is eerder aan de depressieve kant, men mist de gemeenschapszin.

Wat ontbreekt, is een inspirerend perspectief. Van Heek zag dat al als een tekort van de verzorgingsstaat, maar het speelt eens te meer nu de verzorgingsstaat zelf niet meer het perspectief is van de overheid en voor de regering eerder een bron van zorg dan van trots is geworden. De Nederlanders hopen, zo blijkt uit de toekomst-enquête, wel op een toekomst met een sterk gemeenschapsgevoel, maar lijken toch nauwelijks geneigd zich daar zelf in enigerlei vorm gezamenlijk voor te willen inzetten. Voor de meeste mensen is het eigen leven en het eigen gezin de belangrijkste bron van zingeving geworden. Dat is waarschijnlijk altijd al zo geweest, maar meer dan ooit lijken er daarnaast niet veel instituties van verbondenheid of bronnen van inspiratie meer over te zijn, althans niet zodanig dat ze anders dan incidenteel tot organisatie en maatschappelijke actie leiden. In een welvarende samenleving die zuinig moet zijn, worden hoofdzakelijk nog tekorten gevoeld. Letterlijk in materiële vorm, omdat er te weinig banen of huizen of ziekenhuisbedden zijn, meer figuurlijk in de zin dat er weinig is overgebleven dat gezamenlijke inzet nuttig of nodig maakt.

Niet verbetering van het eigen lot, niet verheffing van de achtergeblevenen, niet verwerkelijking van de Europese eenheid, niet verandering van de maatschappij. Het wachten is simpelweg op de betere tijden van het economische herstel.

Het gaat de meeste Nederlanders goed, maar niet in alle opzichten altijd beter dan vier of vijf jaar geleden. Ze zijn zeker minder tevreden over hun regering, hun overheid en hun samenleving dan nog maar een paar jaar geleden. Het ziet er niet naar uit dat dit snel zal veranderen en zelf verwachten de Nederlanders dat ook niet. De toekomst is altijd in nevelen gehuld, maar wat nu verwacht wordt, zijn toch wel behoorlijk donkere wolken.

Bijlage bij hoofdstuk 1

Toekomstverwachtingenonderzoek (TOS'04)

In dit Sociaal en Cultureel Rapport wordt speciaal aandacht besteed aan de toekomstverwachtingen van de Nederlandse bevolking over een breed scala aan onderwerpen. Om inzicht te krijgen in de algemene verwachtingen voor het jaar 2020, de persoonlijke verwachtingen op langere termijn en de wensen en angsten voor de samenleving en de eigen toekomst is het surveyonderzoek Toekomstverwachtingen (TOS'04) gehouden. Hierin zijn vragen gesteld over verwachtingen, vrijetijdsbesteding, politiek en democratie, minderheden, arbeidsmarkt, wonen, werk en zorg, veiligheid, onderwijs, gezondheid en zorg, sociale zekerheid, ICT, toekomstbeeld en achtergrondkenmerken. Deze onderwerpen stonden in het teken van de toekomst, maar een aantal vragen had daarnaast ook betrekking op het verleden en/of heden. De afname gebeurde middels een 'self-completion' schriftelijke enquête over de genoemde onderwerpen. De enquête is afgenomen in de periode februari-maart 2004.

De doelpopulatie van het TOS'04 is de Nederlandse bevolking van 16 jaar en ouder. Als steekproefkader zijn hiervoor de access panels van GfK PanelServices Benelux gebruikt. Hieruit is een steekproef getrokken waarvan de samenstelling naar leeftijd en geslacht, huishoudgrootte, regio, en opleiding overeenkomt met de Nederlandse bevolking. De bruto steekproef bestond uit 3306 personen, waarvan er uiteindelijk 2251 (68%) een vragenlijst hebben ingevuld en teruggestuurd. De nettosteekproef is vervolgens weer gewogen naar leeftijd en geslacht, huishoudgrootte, regio, en opleiding. In de gebruikte access panels is een aantal moeilijk bereikbare groepen in de Nederlandse samenleving ondervertegenwoordigd, zoals allochtonen.

Uit de access panels kan weliswaar een steekproef worden getrokken die wat betreft achtergrondkenmerken overeenkomt met de Nederlandse bevolking, maar dit hoeft niet te betekenen dat de meningen van deze groep in alle opzichten de meningen van de Nederlandse bevolking weerspiegelen. Deze aanname geldt alleen voor een random steekproef waarbij de insluitkansen bekend zijn en groter dan 0. Daarom zijn er op dit onderzoeksmateriaal ook geen significantietoetsen uitgevoerd en worden er geen betrouwbaarheidsintervallen geleverd. De resultaten zijn niet zonder meer te vergelijken met eerder onderzoek dat op random steekproeven is gebaseerd, omdat gesignaleerde verschillen in de tijd deels veroorzaakt kunnen zijn door de samenstelling van de responsgroep. De gerapporteerde resultaten hebben daardoor vooral een exploratief karakter.

Noot

- 1 Stoop, Ineke A.L. (2004) *Nonresponse and nonprobability sampling*. Paper presented at the 15th International Workshop on Household Survey Nonresponse, Maastricht, August 2004.

Literatuur

- Aupers, S., D. Houtman en I. van der Tak (2003). 'Gewoon worden wie je bent'. Over authenticiteit en anti-institutionalisme. In: *Sociologische Gids*, 2, p. 203-222.
- AZ (2001). Ministerie van Algemene Zaken. *Verkenningen: bouwstenen voor toekomstig beleid*. Den Haag: Sdu.
- Berting, J. (2002). Globalisering, maatschappijbeelden en democratie. In: *Sociologische Gids* (49), 3, p. 233-258.
- Boutellier, H. (2002). *De veiligheidsutopie. Hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- CPB/SCP (2000) *Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn*. Den Haag: Sdu
- Dekker, P. (red.) (2002). *Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de politieke opinie en het onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en M. Hooghe (2003). 'De burger-nachtwaker. Naar een informalisering van de politieke participatie van de Nederlandse en Vlaamse bevolking'. In: *Sociologische Gids* (50) 2, p. 156-181.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (red.) (2004). *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Genneep.
- Elchardus, M. (2002). 'Onderwijs in de symbolische samenleving: zijn individualisme en meritocratie nog zinvol?' In: *Sociologische Gids* (49) 3, p. 259-272.
- Elchardus, M. (2004). 'De De symbolische samenleving'. In: *Socialisme en Democratie* (61) 3, p.8-20.
- Esterik, C. van (2003). *Een jongen van het dorp. Honderd jaar Ingen, een dorp in de Betuwe*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Felling, A.J.A. (2004). *Het proces van individualisering in Nederland: een kwart eeuw sociaal-culturele ontwikkeling*. Nijmegen, KUN (Afscheidsrede 8 januari 2004).
- De Haan, J. en O. Klumper (red.) (2004). *Jaarboek ICT en samenleving. Beleid in praktijk*. Amsterdam: Boom.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Heek, F. van (1970). *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat. Een halve eeuw sociale verandering 1920-1970*. Meppel: Boom.
- Hofstede, G. (2004). 'Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen'. In: *Olympus*, 2. p. (17e druk, eerste druk 1991).
- Jansweijer, R.M.A. (1987). *Private leefvormen, publieke gevolgen*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Klene et al. (2004). *Concurreren kun je leren. Kan het Nederlandse bedrijfsleven Europa aan?* Amsterdam: ABN-AMRO.
- Kol, J. (2001). 'Wat is globalisering en tot hoe ver is het wenselijk?' In: *ESB*, 26-10-2001, p. 816-819.
- Lukes, S. (1974). *Individualism*. New York: Harper and Row.
- Metz, T. (2002). *Pret! Leisure en landschap*. Rotterdam: NAI uitgevers.
- Mulgan, G. (2004). *Strategic Challenges for Progressive Governments in Europe*. Lezing, Richmond, Warren House Conference, maart 2004.
- NMP(2004). *Duurzaamheidsverkenning (in voorbereiding)*. Natuur- en Bilthoven: Milieuplanbureau/RIVM
- Schnabel, P. (1983). 'Nieuwe verhoudingen tussen burger en staat'. In: Ph.A. Idenburg (red.), *De nadagen van de verzorgingsstaat*. (p. 25-67). Amsterdam: Meulenhoff.

- Schnabel, P. (1999). 'Individualisering in wisselend perspectief'. In: Paul Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie* (p. 9-39). Nijmegen: SUN.
- Schnabel, P. (2000). *De multiculturele illusie*. Utrecht: Forum.
- SCP (1994). *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA
- SCP (2000). *Sociaal en Cultureel Rapport 2000; Nederland in Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2002). *Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2003). *De sociale staat van Nederland 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/12).
- Swaan, A. de (1982). *De mens is de mens een zorg*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Veenhoven, R. (1999). 'Op zoek naar de menselijke maat. Leefbaarheid van de individualistische samenleving'. In: *Rekenschap* (46) 2, p. 83-95.
- WRR (2003). *Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Waarden, normen en de last van gedrag*. Amsterdam: AUP.